

RÓBERT PÉTER

Politika és vallás a közvélemény tükrében

Magyarország és Hollandia összehasonlítása

A VIZSGÁLT PROBLÉMA

Ha a politika és a vallás összefüggését kívánjuk vizsgálni, a kutatási probléma több szinten is megfogalmazható, illetve tárgyalható. Az egyik az *intézmények szintje*, értve ezen a politikai – például az állam vagy a pártok – és a vallási intézmények – például az egyház – közötti kapcsolatot. Vizsgálhatjuk az összefüggést az *egyének szintjén*, az állampolgárok politikai *magatartása*, valamint az egyházhoz való viszonyulásuk, vallásgyakorlásuk között. Végül az emberek *nézeteit és beállítódásait* vizsgálva megragadhatjuk a politika és a vallás kapcsolatát.

Az itt következő tanulmány középpontjában véleménykérdésekre adott válaszok állnak, amelyek a politika és a vallás viszonyának két aspektusával foglalkoznak: *1. Szükséges-e az, hogy a politika szereplői erős vallási meggyőződésű, hívő emberek legyenek? 2. Elfogadható-e, ha vallási vezetők politikai természetű döntéseket igyekeznek befolyásolni?* Ezek a kérdések azonban egy rajtuk túlmutató elméleti probléma vizsgálatát célozzák, nevezetesen, hogy a fenti *potenciális politikai aktorok* (nem hívő politikusok, illetve az egyház) *mennyire elfogadottak vagy elutasítottak legitim politikai aktorként*. A probléma természetesen beágyazódik a megfelelő intézmények – az állam, a politikai pártok, a parlament, tehát a politikai döntéshozás erőterének intézményei, valamint az egyház – történetileg változó viszonyába. Ez a viszony a modern ipari, majd pedig posztindusztriális demokráciákban fokozatos elkülönülés irányába mutat, amelynek során az egyház társadalmi funkciói, nem kis részben a fokozódó szekularizáció következtében, jelentősen módosulnak; a vallásnak mint *közvetlen*

politikai szervező tényezőnek és az egyháznak mint *közvetlen* politikai döntéshozó intézménynek a szerepe csökken.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy egy politikusnak ne lenne *joga* vallási meggyőződése alapján politizálni, avagy, hogy az egyháznak ne lenne *jogosultsága* politikai döntéseket befolyásolni, nem is közvetlenül, hanem korporatív hatalomgyakorlási technikákon keresztül. A kérdés éppen az ilyen jogosultságok elfogadottsága, támogatottsága. A jogosultság ugyan nem kérdőjelezhető meg, de a legitimitáció mértéke jelzi az adott intézmények helyét a hatalmi rendszerben és informál általános presztízsükről is.

Az elemzés során a vizsgált nézetek más szempontból is kapcsolatba kerülnek tágabb értelemben vett politikai, illetve vallási preferenciákkal. Az ilyenfajta preferenciák ugyanis komplex nézetrendszer részét alkotják, az emberek attitűdjei, értékei, beállítódásai egészet képeznek, amelyből egy-egy elem kiragadása a teljes kép megtörését eredményezi. Ugyanakkor nem állítható, hogy a nézetrendszerek minden elemükben konzisztensek és koherensek lennének, sőt éppen a belső ellentmondások és – legalábbis egy külső megfigyelő szemszögéből nézve – „logikátlanságok” teszik teljessé őket. A gondolati tartalmak mögött ugyanis a vélemények, beállítódások és végső soron magatartások jellegzetes meghatározottsága húzódik meg: a társadalmi érdektagság *a tudatosultság különböző fokán* leképződik egyéni preferenciákban. E viszonyrendszer végpontján pedig azok a szociológiai-demográfiai ismérvek (képzettség, lakóhely, generációhoz tartozás, munkamegosztásban elfoglalt hely stb.) szerepelnek, amelyek hatással lehetnek a tudatosultság mértékére, illetve a nézetrendszer belső koherenciájára vagy inkohereciájára.

A tanulmány megírásakor érdeklődésem középpontjában a Magyarországra vonatkozó adatok álltak, elsősorban a hazai empirikus adatgyűjtésből származó, a politikával, illetve egyházzal összefüggő véleményeket próbálom értelmezni és magyarázni, s ezen keresztül a szóban forgó politikai aktorok legitimitását vizsgálni. Meggyőződésem azonban, hogy bármiféle kutatási eredmény önmagában sokkal kevésbé izgalmas és releváns, mint egy szélesebb látószögbe állítva, valamilyen összehasonlítás tükrében. Az eredmények viszonyítása érdekében felhasználok ezért egy empirikus szempontból jól összehasonlítható holland adatbázist. Nyilvánvalóan felvethető a kérdés, miért éppen Hollandia tölti be ezt a szerepet, hiszen ez az ország politikai története, a valláshoz kapcsolódó politikai konfliktusok kezelése szempontjából, vagy akár az attitűdöket befolyásoló társadalmi-demográfiai tényezők, a lakosság képzettsége, anyagi életkörülményei tekintetében különbözik Magyarországtól. Vannak azonban olyan tényezők, amelyek mégis hasonlóak, például az, hogy mind a két országban igen gyors és nagyméretű volt a templombajárás csökkenése, illetve, hogy a vallási törésvonalak jellegzetes hatást gyakorol-

nak a politikai preferenciák alakulására. Ennek alapján vizsgálható, hogy mi a szerepe az országok közötti hasonlatosságoknak és különbségeknek a politika és a vallásosság viszonyában.

AZ INTÉZMÉNYI SZINT: AZ ÁLLAM ÉS AZ EGYHÁZ VISZONYA

Az állam és az egyház viszonyának részletes vizsgálata hosszú történelmi áttekintést kívánna. Ez a tanulmány nem vállalkozik erre, pusztán az elmúlt évtizedek fejleményeire, valamint a politika és az egyház jelenlegi viszonyának néhány kérdésére utal, építve – magyar vonatkozásban – elsősorban Tomka Miklós (1990a), illetve Lengyel László (1992) írására.

Tomka az egyház és az állam, a vallás és a társadalom viszonyát korszakolva, a világháború végéig terjedő időszakot a *triumfalizmus* jelenségével jellemzi, amikor az egyház és az állam erősen összefonódott, jelentős volt az egyházi részvétel a társadalom szervezeti és kulturális életében, a vallásosság széles körű életmódformáló szerepet játszott, meghatározó volt a normák és kulturális mércék alakításában. Az egyház 1945 előtt jelen volt a politikai intézményrendszerben, csakúgy mint az oktatás-, illetve egészségügyben. Az egyház jelentős politikai és társadalmi súlyát, a világi intézményekkel összefonódott intézményrendszerének működését óriási földtulajdonára épülő gazdasági potenciálja támogatta.

A háború után, előbb a földosztással, majd az oktatás, az egészségügy „vallástalanításával”, az állam és egyház szétválasztásával elkezdte a *konfrontáció* korszaka. A migrációval is összekapcsolódó jelentős foglalkozási átrétegződés, a falusból városivá, parasztból munkássá válásban kifejeződő társadalmi mobilitás szintén a hagyományos, kultúrában, életmódban kifejeződő vallásosság továbbélése ellen hatott, a társadalomban megindult a szekularizáció. Ugyanakkor a vallásosság, az egyházhoz kötődés tartalma, jelentése módosult, ez a hatalomhoz való viszony értékmérője, a „másként gondolkodás” egyik megnyilvánulási módja lett.

A következő, jó egy évtizedet felölelő korszak Tomka szerint az *elszigetelődés* ideje, amely 1956 után kezdődik. A korábbi konfrontációs politikát fokról fokra új stratégia váltotta fel: az állam „minden társadalmi erővel”, így az egyházzal is megegyezésre törekedett. Mindennek következtében „a vallási szervezet kétvágányúvá vált”, szakadék keletkezett a önkorlátozást elfogadó, visszavonuló hivatalos egyház és a szervezeti-intézményi szempontból sokkal kedvezőlembb helyzetben tovább működő „parallel egyház” között. A hatvanas években, a szekularizáció további erősödésével, a vallásosság formális mutatói (templomba járók, megkeresztelt gyerekek, egyházi esküvők, illetve temetések aránya) erőteljesebb csökkenést mutattak, mint a konfrontáció időszakában (Tomka 1990b).

A negyedik szakasz a *dialógus* időszaka, amikor az állami egyház-politika új stratégiája kiteljesedett. Az emberek értékrendszere újabb átalakuláson ment keresztül, a materiális jólét, az anyagi boldogulás lehetősége nagyarányú győzelmet aratott a posztmateriális értékek felett, a vallási intézmények pedig már egyáltalán nem tudták betölteni funkciójukat sem a kultúra, sem a nevelés terén. A hivatalos egyház a stabilitás tényezőjévé vált, hozzájárulva a politikai rendszer legitímálásához. Eközben léteztek persze „szigetek”, önképzőkörök, bázisközösségek, műhelyek, amelyek – egységes koncepció, szervezeti rendszer nélkül ugyan, de – igyekeztek igazodni bizonyos, alternatív-nak tekinthető életmód- és értékrendbeli elvárásokhoz.

A politikai rendszerváltás ismét új szakaszt nyitott az egyház és az állam viszonyában. A két intézmény erőszakos, konfrontációs politikára épülő szétválástása, majd a kölcsönös legitimitációt célzó meg-egyezés és dialógus után az új állami politika „magához emelte” az egyházat, a vallás a kormánykoalíciót alkotó pártok értékrendjében és ideológiájában jelentős szerephez jutott. Ezzel párhuzamosan az egyház nem tudott ellenállni annak, hogy hagyományos kulturális és értékhorozó magánéleti, magánintézményi szerepe mellett (esetleg annak rovására?) közéleti, közintézményi szerepet is vállaljon az állam oldalán. Ezt az állapotot Lengyel László úgy minősítette, hogy az egyház „az állam karjai közé veti magát”, vagyis államfogoly lesz. Ebben a helyzetben megnőtt a veszélye annak, hogy az egyházszervezet merev hierarchiája uralja ezt a viszonyt, s az állam és egyház történetileg organikus szétválási folyamatának hiányában egy Európában már idejétmúltnak számító struktúra konzerválódik – éppen egy „keresztény Európára” hivatkozással. Ebben a struktúrában dominálna a hivatalos egyház, amely hajlamos nagyobb súlyt helyezni a „nagy-politikára”, miközben a vallás hagyományos közösség- és érték(újra)teremtő funkciói ismét a „szigetekre”, netán az egyre nagyobb teret nyerő szektákra és kiségyházakra maradna, vagy éppen a New Age-re, ahogy Molnár Attila (1993) felveti.

Az egyház és társadalom, a vallás és politika viszonyában számos kérdés indukál vitákat napjainkban Magyarországon. Milyen szerepet kapjon a jövőben az egyház az oktatásban, az egészségügyben, avagy az elszegényedő rétegek megsegítésében? E funkcióinak betöltéséhez mi „illeti meg” az egyházat, milyen természetű és mértékű kárpótlásban kell részesülnie ahhoz, hogy ne pusztán formálisan szerezze vissza korábbi pozícióit, hanem érdemben és jellegében olyan társadalmi szerepet játszasson, mint Európa más országaiban? Hasonlóan fontos kérdés az egyház politikai szerepvállalása és befolyása, a vallás szerepe a társadalmi és politikai szelekciós mechanizmusokban.

Nyilvánvaló, hogy állam és egyház, politika és vallás viszonya másképp merül fel Hollandiában. Nem vállalkozom arra, hogy részletes összehasonlító elemzést adjak az egyház intézményi rendszeréről vagy a vallásosság alakulásáról Magyarországon és Hollandiában. Néhány tényezőre hívom fel csupán a figyelmet, elsősorban Huggett

(1971), Lijphart (1975), Newton (1978) és Houska (1985) műveit felhasználva.

A holland politikai és társadalmi életben a magyarországinál gazdagabb hagyománya van a pluralizmusnak és a demokráciának. Miközben kétségtelenül léteznek a társadalmat tagoló vallási és szociális metszetek – az erre vonatkozó holland kifejezést (verzuiling = „pillérség”) használva –, mind a politikai, mind a társadalmi élet jellegzetesen *többpólusú*, a politikai és társadalmi intézményrendszer, beleértve a pártokat, munkavállalói- és munkaadói szervezeteket, a tömegkommunikáció, a kultúra és a képzés intézményeit, hagyományosan több tartóoszlopon nyugszik. Ez a vertikális szegmentáció a mindennapi életre vetítve a párhuzamosan kifejlődött intézmények funkcionális rendszerét jelenti, ahol a holland katolikus, illetve református munkavállalók még egyazon munkahelyen is más, katolikus, illetve református szakszervezet tagjai, gyermekeik más, katolikus illetve református iskolába vagy ifjúsági klubba járnak, feleségeik más, katolikus, illetve református nőszövetségbe lépnek be, a család más, katolikus, illetve református tévé- és rádió állomásokra illetve napilapokra fizet elő, adományait más, katolikus illetve református karitatív szervezeteknek fizetik be, szabad idejükben más, katolikus, illetve református sportklubokba járnak el és utazáskor is más, katolikus, illetve református utazási irodák szolgáltatásait veszik igénybe (Houska 1985). S bár a holland társadalomnak ez a fajta hagyományosan párhuzamos szerveződése ma már nem olyan eleven, mint régebben, s az egyes vallási és társadalmi csoportok között több az átjárás és kommunikáció, a pluralizmus igen megbecsült érték ma is.

A politikai mező többpólusú volt az elmúlt időszakban is, amikor az egyház (a katolikus és a protestáns egyházak) permanensen fontos politikai tényezőként funkcionáltak a liberális és a szocialista pólusok mellett, miközben a kormánykoalíciókban a Keresztény Demokrata Párt játszotta a főszerepet. Lijphart (1975) egymást keresztbe metsző politikai és vallási intézményi struktúrákat említ, ahol egyfelől a pártpreferencia és felekezeti hovatartozás között szoros a kapcsolat, másfelől viszont a „szocialista és a liberális blokkot elkülönítik egymástól az osztálykülönbségek, de a katolikus és kálvinista blokkok heterogén osztályösszetételűek” (Lijphart 1975: 116). Az osztályjellegű politikai kérdések tehát a vallás szempontjából egyszerre blokkon belüli és blokkok közötti ügyek, s mivel bizonyos kérdéseket a vallási blokkokon belül kell megoldani, ez a vallási alapú pártok politikai szerepét is lényegesen befolyásolja.

Az egyházak intézményét illető leglényegesebb különbség talán, hogy Hollandiában egyik egyház sem olyan mértékben domináns, mint nálunk a római katolikus.¹ A felekezeti megoszlásban tapasztalható nagyobb kiegyensúlyozottság mögött ebben a történetileg alapvetően protestáns országban a katolicizmus múlt század közepén megindult s az e század eleje óta fokozódó előretörése húzódik meg. Lényeges különbség azonban, hogy a katolikus egyház Hollandiából

kisebbségi pozícióból jutott el jelenlegi „emancipált” helyzetébe, nem pedig – mint nálunk – történetileg adott domináns helyet foglal el az ország vallási térképén (Newton 1978).

A római katolikus egyház ma Hollandiában nagyobb ugyan, mint bármelyik másik egyház, a pluralizmus és a demokrácia hagyományainak köszönhetően mégsem tör olyan domináns szerepre, mint az bizonyos tekintetben Magyarországon megfigyelhető. Sőt, a II. Vatikáni Zsinat útmutatásait követő egyházi intézményi és vallási megújulás és modernizálódás is sokkal előbbre jutott és nagyobb összhangban van a társadalomban végbemenő modernizációs és szekularizációs folyamatokkal, bár ez ott sem ellentmondásoktól mentes folyamat (Layendecker 1989).

A TÁRSADALMI SZINT: SZEKULARIZÁCIÓ, POSZTMATERIALIZMUS

A szekularizáció a tradicionális vallástól és egyháztól, ezek eszményeitől, a hétköznapi életet átható, a mindennapi magatartást is szabályozó normáitól és elvárásaitól való elfordulás folyamata, amely már a múlt században megindult, de erőteljesebben a 20. században bontakozott ki. A jelenség nyilvánvalóan összefüggésben van az iparosodás és az urbanizáció globális folyamataival. Ezek a folyamatok jellegzetesen más életpályára állították az emberek nagy tömegeit, a társadalmak mintegy „mozgásba lendültek”, tömegessé vált a társadalmi mobilitás, ami foglalkozás-szerkezeti, illetve migrációs változásokban is megnyilvánult.

A nemzetközi összehasonlító mobilitáskutatások egyetértenek abban, hogy a társadalmi mobilitás az iparosodásnak lényegi és folyamatos megnyilvánulása, és megnő, ha az iparosodás és a gazdaság expanziója elér egy bizonyos szintet (Lipset–Bendix 1959). Az így radikálisan átrendeződő modern társadalmakban az egyéni előrelépés és boldogulás másfajta mércéi és módozatai jelennek meg. A jelenség gyökerei tulajdonképpen felfedezhetők a modern kapitalizmus kialakulása és a protestáns etika összefüggéséről szóló weberi elméletben, amely szerint a túlvilági üdvözülés mint boldogulás és betejesülés katolikus tanítása, valamint az erre épülő erkölcsi normák és viselkedési szabályok mellett megjelenik az evilági sikeresség (mint vallási boldogulás is) a protestáns gondolati rendszerben (Weber 1982). Az eredeti tőkefelhalmozás történelmi periódusában a vagyonszerzés és gazdagodás előrejutási csatornáit mellett – amelyek a protestáns etika tanítása értelmében az evilági és túlvilági sikeresség bizonyítékai voltak – két mobilitási csatorna létezett mint a társadalmi felemelkedés útja: az egyház és a hadsereg. Ezek az intézmények egy kis számú népesség számára lehetővé tették a kiemelkedést a hátrányos helyzetből, s ezzel utat nyitottak az evilági felemelkedéshez és boldoguláshoz (Sorokin 1959).

A modern polgári társadalmakban tört nyert *meritokratizmus* alapjaiban változtatja meg ezt a helyzetet. Jellegetes módon alakul át ezen társadalmak foglalkozási és rétegszerkezete, csökken annak a rétegnek, a tradicionális parasztságnak a részaránya, amelyekre a vallásos életvitel, a vallási értékek és normák a leginkább jellemzőek voltak. Az iparosodás, illetve a modernizáció részeként megnő a társadalmi igény az olyan foglalkozások iránt, amelyek funkcionálisan magasabb kvalifikációt kívánnak, és ez a képzettség általános szintjének emelkedését hozza magával. A növekvő képzési igények az iskolarendszert is átalakítják, a képzésen belül megnő a szakképzés szerepe, az iskolarendszer átáll a „tömegtermelésre”. Ezzel egyidejűleg az iskolai képzés fokozatosan függetlenedik az egyháztól, s részévé lesz az állami intézményrendszernek. A folyamat következtében a társadalmi előrejutásnak új útja nyílik meg, az iskola válik a legfontosabb mobilitási csatonává, és kialakul a modern társadalmak meritokratikus jellege: a veleszületett vagy Istentől származó tulajdonságok helyett a megszerzett képzettség lesz az az „érdem”, amely kiváltságokra és előjogokra jogosít fel (Treiman 1970).

A társadalmi szerkezetben lejátszódó jelentős átalakulások leképeződnek az értékek és normák világában. Ugyanakkor ez a folyamat történetileg, úgy tűnik, nem „lineáris”, az iparosodottság és urbanizáció növekvő szintjével nem egyenes arányban módosul a modern társadalmak értékrendszere. Sőt, éppen a modernizáció magasabb fokára jutott társadalmakban jelennek meg olyan posztmodern jelenségek a kultúrában, a művészetben, de a napi életvitelben is, amelyek *alternatívaként* kínálóznak, s amelyeket híveik és követőik ekként is fogalmazznak meg. Az ilyen alternatívák között – amelyek éppen arra a nézetre, illetve életérzésre építenek, hogy az iparosodás, az urbanizáció, a modernizáció igencsak ellentmondásos folyamatok, számos diszfunkcionális hozadékkal – jelen vannak új vallási megnyilvánulások, posztmaterialista értéktételezések is.

Nagy valószínűséggel állítható, hogy a különféle társadalmi értékek, illetve eszmék stabilitása vagy változása erősen függ a gazdasági fejlettségtől, illetve még inkább a gazdasági növekedéstől. Akár a szekularizáció, akár a posztmaterializmus hosszútávú trendjeit akarjuk vizsgálni – ezek egyéni szinten a vallásos magatartás, illetve meghatározott értékválasztások és az ezekből következő életvitel terén nyilvánulnak meg –, három hatásmechanizmust kell elkülönítenünk egymástól. Ezek a *periódushatás*, a *generációs hatás* és az *életciklus hatás*. A periódushatás döntően átfogó történeti események, nagy gazdasági trendek, expanziós és recessziós ciklusok hatása. A generációs hatás azt fejezi ki, hogy az előbb említett hatások a különböző generációkat másképp érintik: ugyanaz a történelmi esemény, a gazdaság fellendülése, illetve válsága más és más következményekkel jár az egyénekre attól függően, hogy ezek az események fiatalon vagy idősen érik őket. Az életciklus hatás pedig azt jelenti, hogy az emberek értékeit és normáit, illetve az ezeknek megfelelő magatartását a saját

életpályájuk során bekövetkező változások is befolyásolják, tehát az, hogy saját életútjuknak éppen milyen állomásánál tartanak. Bár ez a megközelítés a népesedéstudomány területéről terjedt el a társadalomtudományi vizsgálatokban, a politikatudományban is relevánsnak mondható (vö. pl. Jennings–Niemi 1981). Eszerint a periódushatás a politikai rezsimek különbözőségének és változásának hipotézisére vonatkozik, a generációs hatás a különböző kohorszok eltérő fiatalkori politikai szocializációjának szerepére utal, az életkori hatás pedig arra a feltételezésre épít, hogy az emberek az életkoruk előrehaladtával konzervatívabbak lesznek.

A szekularizáció terén döntően éppen az előzőekben vázolt periódushatás mutatkozik meg, amely – a hazai megkésettiségtől eltekintve – közös Magyarországon és Hollandiában.² Egy ehhez járuló további periódushatás nálunk a politikai rendszer erőszakos vallástalanítási törekvésének szerepe, amely azonban csak másodlagosnak mondható, hiszen a szekularizáció – éppen annak alapján, ahogy Tomka az állam és egyház viszonyát szakaszolta – nem a konfrontáció, hanem az elszigetelődés és a dialógus időszakában erősödött fel. Ugyanerre az időszakra, az ötvenes évek vége és a nyolcvanas évek vége közötti három évtizedre vonatkozóan, Dekker és Ester végeztek Hollandiában idősoros adatokra építő vizsgálatot, ahol azt találták, hogy az általuk elemzett vertikális „pillérek” közül a megkérdezettek egyre kevésbé tudják azonosítani magukat a katolikus, illetve protestáns orientációval, miközben hasonló csökkenés nem mutatkozott a szekularizált szocialista, illetve liberális pólusok esetében (Dekker–Ester 1990).

A szekularizáció alakulására vonatkozó ilyen eredményekben persze jelen van, egymást erősítő módon, a generációs és az életciklus hatás is. Az idősebb generáció korai szocializációjára mind Magyarországon, mind Hollandiában nagyobb hatással volt a vallás és az egyház, őket a modernizációs és urbanizációs folyamatok is egy más, későbbi életszakaszban érték el. Az életciklus hatás esetében pedig azt feltételezhetjük, hogy a vallásosság elsősorban idős korban erősödik fel. (A fiatal korban megjelenő erősebb vallásosságot éppen nem életciklus hatásnak, hanem jellegzetesen periódushatásnak tekintem: a modernizáció diszfunkcionális következményeire visszavezethető egzisztenciális és értékválság, és egy generációs hatás – e válság elsősorban a pályakezdő fiatalokat sújtja – eredőjének.) E hatások együttese pedig végeredményben a vallásosság igen hasonló mértékét eredményezi Magyarországon és Hollandiában, amint azt Szántó az egyházorientált vallásosság, az átlagos rendszeres templombajárás adatai alapján kimutatja (Szántó 1992b: 261–262).

Ugyanakkor nem állítható, hogy a szekularizáció *egyenesvonalú* trend lenne, amely a vallásosság megszűnéséhez vezet. A vallásosság makrostatisztikai mutatói (templomi esküvő, keresztelés, egyházi temetés, hittanra járó tanulók aránya, templombajárás) egy csökkenő tendencia után már a nyolcvanas évek közepén alacsonyabb szinten stabilizálódtak. Tomka a jelenségre alternatív magyarázatokkal szol-

gál: lehetséges, hogy a politikai-közéleti liberalizálódás és a korábbi információhiány megszűnése állította meg az elvallástalanodást és fokozta a vallási érdeklődést; de lehetséges, hogy a stabilizáció mögött egyszerre van szó a szekularizáció fokozódásáról bizonyos rétegekben, s a vallásosság feléledéséről más rétegekben (Tomka 1990c: 277–278). Szerintem ez utóbbi magyarázat valószínűbb.

A posztmaterializmus jelensége szintén szoros kapcsolatot mutat az iparosodás, urbanizáció, modernizáció fentebb jelzett folyamataival. A hatvanas években, a nyugat-európai posztindusztriális társadalmakban mutatkozó felső- illetve középosztálybeli politikai radikalizmus okait kutatva, Inglehart (1971; 1977) fogalmazta meg egy „csendes forradalom” tézisét, eszerint az anyagi prosperitás körülményei között élők elutasítják az iparosodott tőkés társadalmakban kialakult anyagi-as tejesítményorientációt, s helyette más, posztmateriális célokat és eszméket keresnek. Ez a kutatási probléma szintén az értékek és attitűdök hosszú távú stabilitásának és változásának kérdéskörébe illeszkedik, ahol politikai és társadalmi normák, motivációk és preferenciák változása, új politikai metszetek kialakulása, legitimációs szempontok módosulása a vizsgálat tárgya. Inglehart tétele azt feltételezi, hogy az értékek, normák, beállítódások változása mögött egyfelől periódushatás húzódik meg, nevezetesen az a stabil gazdasági növekedés, amely a második világháború után a hetvenes évekig, az első „olajválság” idejéig a modern ipari társadalmak sajátja; másfelől generációs hatás, nevezetesen, hogy a fiatalabb korcsoportok már egy ilyen materiális szükséglet egyre kevésbé ismerő világban szocializálódtak. Életciklus hatásról pedig abban az értelemben lehet beszélni, hogy az emberek karrierjük előrehaladtával életszínvonalukat fokozatosan javítják, szükségleteik kielégítése egyre magasabb fokot ér el. Az elmélet tehát épít Maslownak a szükségletek piramisszerű hierarchiájáról szóló tételére. Ugyanakkor a politikai szociológia – mint szó volt róla – általában azzal kalkulál, hogy az életciklus hatás az értékeket és preferenciákat konzervatív irányban mozdítja el, tehát esetünkben – a családalapítás, a magasabb pozíció, a jobban berendezett lakás, a szaporodó vagyontárgyak ellenére vagy éppen miatt – a posztmaterializmus irányából a materializmus irányába. Valószínűleg az életciklus hatás e kettős jellege az ok, ami miatt e hatás empirikusan igen nehezen mutatható ki. Mindenképpen tisztában kell lennünk azonban azzal, hogy ha értékek és attitűdök, politikai preferenciák és magatartás időbeli változását, illetve stabilitását akarjuk megérteni, nem egyszerűen az *életkor* hatását kell tekintenünk, hanem ennek *interakcióját* (kapcsolatát) a társadalmi helyzettel, hiszen a különböző generációk, illetve egyéni karrierminták rétegspecifikusak. Ha pedig a problémát térbeli változásaiban, tehát nemzetközi összefüggésben vizsgáljuk, a generációk és karrierutak rendszer- vagy társadalomspecifikus jellegzetességeit is számításba kell vennünk.

Ebben a perspektívában Magyarország és Hollandia jellegzetes különbséget mutat. De Graaf (1988) elemzése szerint Hollandiában a

posztmaterialista értékorientáció az idősebbektől a fiatalabbak felé haladva növekvő, s több mint egy évtizedes periódust tekintve (1974 és 1985 között) stabilnak mondható. Hollandia esetében tehát igazolódott Inglehart szocializációs hipotézise, miszerint a fiatalabb generációhoz tartozók már olyan gazdasági és társadalmi körülmények között nőttek fel, hogy értékeik és attitűdjeik egyre inkább posztmaterialista jellegűek. S jóllehet a gazdasági növekedés és a prosperitás Hollandiában sem volt töretlen a hetvenes, illetve nyolcvanas években, ez a periódus hatás kisebb mértékűnek mutatkozott a szocializációs különbségekben megnyilvánuló generációs hatásnál. A megtorpanások a gazdasági növekedésben ugyan feltehetően növelték a materiális preferenciákat a holland társadalomban, ezt a hatást azonban felülmutatta az a generációs átalakulás, melynek során az idősebb és erősebben materiális beállítódású korcsoportokat fiatalabb és szocializációjukat tekintve erősebben posztmaterialis korcsoportok váltották fel.

Ezzel szemben Magyarországon Hankiss Elemér és munkatársai értékszociológiai vizsgálatait a nyugat-európai (vagy akár a japán) mértékhez képest a posztmaterialis értékek elenyésző térhódítását regisztrálták a nyolcvanas évek elejéig (Hankiss et al. 1982). Az eredmény persze jól magyarázható a közép-kelet-európai modernizáció megkésettiségeivel, felemás voltával, a rosszabb életkörülményekkel, a materiális szükségletek kielégítettségének alacsonyabb szintjével. Emellett az is lényeges tényező, hogy az Inglehart által kidolgozott teszt-kérdések érvényessége erősen megkérdőjelezhető. Az Inglehart-féle 4-ites teszt esetében 1992-ben Magyarországon a megkérdezettek közül csaknem minden második személy elsőnek választotta az országban a rend fenntartására vonatkozó állítást, miközben közel egyharmad elsőnek, egy második harmad pedig másodiknak választotta az áremelkedés megfékezésének fontosságára vonatkozó állítást. A 8-ites teszt esetében pedig a minta közel egyharmada az ország gazdasági stabilitásának, egynegyede pedig a gazdasági növekedésnek a biztosítására vonatkozó állítást választotta elsőnek. Inglehart értelmezése szerint mindezek a kijelentések materialista tartalmú értékválasztások.³ Ugyanakkor 1982 tavaszán Hankiss és munkatársai 150 közgazdász egyetemi hallgató válaszainak tükrében az országos átlagnál sokkal erősebb posztmaterialis beállítódást mutatnak ki. A frissebb adatok is azt jelzik, hogy a fiatalabb életkor és a magasabb iskolai végzettség nálunk is erősebb posztmaterialis értékválasztást hoz magával. A globális trendben tehát van hasonlóság, mértékét tekintve azonban a jelenség sokkal elenyészőbb.

A POLITIKAI SZINT: VALLÁSOSSÁG ÉS POLITIKAI PREFERENCIÁK

Mint e tanulmány elején megfogalmaztam, a politikai preferenciákat, ezen belül a politikai intézmények és aktorok megítélését komplex nézetrendszer részének tekintem, amely rendszerben az értékek és attitűdök társadalmilag meghatározottak. Az empirikus politikai szociológiai vizsgálatok döntően választási preferenciákra, pártok, politikai aktorok népszerűségére, politikai intézmények elfogadottságára, legitimitására irányulnak. E jelenségek társadalmi meghatározottságát tekintve, különféle metszetek fontosságát lehet vizsgálni, miközben e meghatározottságok alakulása is időben változó. Harrop és Miller (1987) a választási magatartást tekinti a társadalmi metszetek s a belőlük következő politikai preferenciák fő megnyilvánulásának, és e magatartás társadalmi alapjait tekintve egymást követő fejlődési hullámokat különít el. Az első időszakban a fő metszetek a centrum-periféria, a nemzeti–nyelvi és a vallási megosztottság. Ezután az osztályjelleg, a szakszervezeti hovatartozás és a mobilitási minták szerinti megosztottság szerepe nő meg erőteljesen. A modernizálódás előrehaladásával lényegesebb metszetté válik az állami versus magán-szektor, avagy a lakásbérlő versus lakástulajdonos különbség. Végül olyan posztindusztriális tényezők kerülnek előtérbe, mint a képzettség, az anyagi jólét, vagy a korábban tárgyalt posztmateriális érték-szemlélet.

Jóllehet e fejlődési trend szellemében a vallás meghatározó szerepe „idejétmúltak” tűnik, empirikus kutatások mégis számos bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a vallás *állandósult metszet* a modern szekularizált társadalmakban is. Például Wald (1983) monográfiájában több fejezetben is foglalkozik a vallásosság és a politikai magatartás viszonyával, empirikus eredményei pedig azt mutatják, hogy a vallás hatása akkor is fennállt az angol szavazók esetében, ha figyelembe vette a társadalmi osztályt és a régiót. Lijphart (1979) szintén kimutatja, hogy négy olyan ország közül (Belgium, Kanada, Svájc és Dél-Afrika), ahol mind osztály-, mind vallási, mind nyelvi szempontból megosztott a társadalom, háromban a vallás mutatkozik a pártpreferenciák legfontosabb determinánsának (Dél-Afrikában a nyelv). Magyar adatokon Tóka Gábor tanulmányai szolgáltatnak empirikus bizonyítékokat arra, hogy a vallási metszetek és a pártpreferenciák között statisztikai kapcsolat áll fenn (Tóka 1992a, 1992b).

A valláshoz való viszony persze nem független a társadalmi réteghelyzettől. Magyarország vonatkozásában Szántó (1990a) végzett erre vonatkozóan elemzést, amelyben a társadalmi státuszt foglalkozási presztízszel, képzettséggel, jövedelemmel és lakáshellyel mérte, a vallásosságot pedig önjellemzéssel („hívó vagyok–nem vagyok”), a templomba járás gyakoriságával, valamint felekezeti hovatartozással. Eredményei szerint a felekezeti hovatartozás nem, de a vallásosság mértéke statisztikailag szignifikáns kapcsolatban van a

társadalmi státusszal: az alacsonyabb státuszhoz nagyobb mértékű vallásosság tartozik. Tomka e jelenség mögött az ötvenes évek továbbtanulási, minősítési és személyzeti politikájának évtizedekig elnyúló hatását látja, aminek következtében a világnézetük miatt „másodosztályú állampolgárok” kisebb társadalmi emelkedési lehetőségekkel rendelkeztek (Tomka 1990c: 268). Valószínűleg számos példa hozható arra, hogy egyéni életpályája során valakit vallásos világnézet miatt diszkrimináció ért, én makrostatisztikai szinten mégis inkább a korábban említett generációs hatást sejttem a társadalmi helyzet és a vallásosság kapcsolata mögött. Tehát kevésbé a vallásosság miatt elszenvedett diszkrimináció az ok és a rosszabb társadalmi státusz a következmény, hanem inkább arról van szó, hogy a rosszabb társadalmi státuszú embereket (alacsonyabb képzettség, vidéki lakóhely, idősebb életkor) kisebb mértékben érte el a szekularizáció folyamata. Tanulmánya végén egyébként Tomka is arra a következtetésre jut, hogy „a vallási változásban egyszerre érvényesül a vallásosság csökkenése (mindenekelőtt a nagymértékben vallásos idős korosztályok kevéssé vallásos fiatalabbakkal való felváltódása révén...) és a vallásosság erősödése és terjedése főleg az emelkedő életkorral emelkedő vallásosságból, a fiatalabb korcsoportokban és a közép- és felsőfokú végzettségűek körében fokozódó vallásosságból eredően...” (Tomka 1990c: 317–318).

A társadalmi helyzet és a vallásosság közötti kapcsolat tehát igen összetett, hiszen a generációs hatás itt abban (is) megnyilvánul, hogy egy alacsonyabb iskolázottságú, rosszabb civilizatorikus szinten élő, idősebb népesség „hal ki” a társadalomból, ami önmagában a vallásos emberek társadalmi helyzetének javulását eredményezi. Ezt erősíti egy periódus hatás, amely kifejeződik egyfelől a modern társadalmakban megfigyelhető jellegzetes értékválságban, alternatív életstílusok keresésében (ami nem a társadalom elesettjei között a legerősebb), másfelől a politikai liberalizálódás körülményei között az életstílusváltás könnyebb realizálhatóságában. Mindez azt eredményezi, hogy a vallásosság (mint egyfajta alternatíva) a korábbinál nagyobb mértékben jelenik meg a fiatalok, a legalább középfokú végzettségűek és a városi népesség, tehát magasabb státuszú emberek körében.

A vallásosság és a társadalmi státusz kapcsolatával azért foglalkoztam ilyen hosszan, mert ezek a metszetek különféle politikai preferenciák szempontjából tartósan lényegesnek tűnnek. Nem véletlen, hogy a társadalmi státusz kifejezést használom itt, amelyet *többdimenziós* és – sok szempontból – *inkonzisztens* jelenségnek tekintek magam is (lásd Lenski 1954, hazai vonatkozásban Kolosi 1987). A státusz nem egyszerűen osztályhelyzet, hanem magában foglal olyan elemeket is, mint a társadalmi megbecsültség (presztízs), a képzettség, az anyagi életkörülmények, az életstílus, vagy akár az érdekhelyzet. Eszerint a státusz komplex fogalom, különféle komponensekből tevődik össze, olyanokból, amelyek tradicionálisabb különbségeket írnak le, s olyanokból, amelyek már jobban kötődnek egy posztin-

dusztriális társadalomhoz. A státusz összetevőinek relatív fontossága, illetve súlya a társadalmi helyzet egésze szempontjából ennek megfelelően történetileg változó.

Ugyanakkor az empirikus vizsgálatok sok esetben *egymással szembeállítva* értelmezik a vallásosság és a különféle státuszismérvek, a foglalkozás, a képzettség, a lakóhely vagy az életkor szerepét a politikai preferenciákra gyakorolt befolyásuk szempontjából. Az elemzések gyakran zárulnak azzal az eredménnyel, hogy a vallásosság magyarázó ereje nagyobb, mint az egyes státuszismérveké. Az ilyen eredmények megítélésekor nem szabad azonban megfeleledkeznünk arról, hogy a státusz bizonyos összetevői korrelálnak egymással (pl. a beosztás és a képzettség, a képzettség és az életkor), más ismérvek között pedig inkonzisztencia feszül (pl. a képzettség és a jövedelem, a foglalkozás és a lakáshelyzet). Ehhez képest a vallásosság konzisztensebb társadalmi jelenségnek tűnik, s ennek megfelelően a hatása is egységesebb. Másrészt, amennyiben a vallásosság és a státusz között is kapcsolat áll fenn, nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a vallásosság tulajdonképpen más társadalmi metszetek hatását *közvetíti*.

Amikor azt állítom, hogy a vallásosság konzisztensebb jelenség, mint a társadalmi státusz, ezzel nem kívánom kétségbevonni azt, hogy a vallásosság is többdimenziós jelenség. Gerhard Lenski (1961) szerint is a vallásosságnak négy dimenziója van: a rituális részvétel, az ortodoxia, a vallási élmény és a vallási csoport tagjaként való önmeghatározás, s nem zárható ki, hogy e dimenziók között is feszül bizonyos inkonzisztencia. Lenski tanulmányából kiindulva, a vallásosság magyarországi mérésének problémáira Szántó János több írásában is rámutatott (Szántó 1990b, 1992a). Ezért igen lényeges az, hogy amikor például különböző pártok profilját potenciális szavazók vallásossága alapján kívánja valaki megrajzolni, akkor hogyan operacionalizálja a vallásosságot. A vallásosság, illetve a szekularizáció *mértéke* is függ attól, hogyan mérjük. Különösen igaz ez abban az esetben, ha nem pusztán a jelenség mértékére vagyunk kíváncsiak, hanem arra is, hogy ez *milyen befolyásol* egy másik jelenséget, valamilyen politikai preferenciát.

Szántó János és Tóka Gábor vizsgálataiból egyfelől az tűnik ki, hogy a vallásosság *társadalmi elterjedtségének*, illetve *befolyásának* megállapításakor célszerűbb nem egyetlen indikátorra alapozni, másfelől pedig az éppen a leggyakrabban alkalmazott vallási önbesorolás – akár a vallásosság mértéke, akár a pártpreferenciák szempontjából – kevésbé megbízható indikátor, mint például a templombjárás gyakorisága. Különösen vitathatónak tűnik a vallási önbesorolásra vonatkozó olyan kérdésfeltevés, amely magában foglalja a „vallásos vagyok a magam módján” kategóriát. Ez a kategória ugyanis igen tág, társadalmilag heterogén, egymástól jelentősen különböző értékek és kulturális beállítódások foglalata lehet, s így politikai preferenciák tekintetében kevésbé differenciál vagy éppen még dezorientál is.⁴ A vallásosság és a választói magatartás összefüggéseit vizsgálva nemré-

giben éppen Stumpf István (1993) tanulmánya mutatja ezt, amennyiben a pártok profilja igen „elmosodottá” válik, ha potenciális szavazóbázisukban vallásosként kezelik azokat is, akik az egyház tanítását követik, s azokat is, akik a „maguk módján” vallásosak. Az egyház tanítását követő vallásosság viszont valóban törésvonalat jelent a pártok támogatói között, miközben a tágan értelmezett (s valójában nem operacionalizált, „maga módján”) vallásossággal kapcsolatban csak „negatív” megállapítás tehető: semelyik pártnak sem tanácsos általános vallásellenes politikát folytatni.

A vallásosság és a politikai preferenciák vizsgálata tehát közelebb visz az emberek politikai magatartásának megértéséhez. Funkcionálisan tekintve a kutatás célja az lehet, hogy megismerjük az emberek értékeit és beállítódásait az ezeket befolyásoló társadalmi tényezők tükrében, majd pedig a preferenciák alapján megbecsüljük, hogy milyen politikai magatartásra lehet esetükben számítani. Ennek a vizsgálati stratégiának egyik leggyakoribb válfaja a választói magatartás kutatása, illetve végső soron a pártokra leadott szavazatok várható számának, a választás kimenetelének előrejelzése. Ez az elemzés kevésbé direkt módon kapcsolódik a konkrét párt- és választási preferenciákhoz, de amikor potenciális politikai aktorok legitimitására, illetve a vallás és a politika kapcsolatának elfogadottságára kérdez rá, közvetve adalékot szolgáltat ehhez a kérdéshez is.

ADATOK ÉS MÓDSZEREK

A tanulmányban felhasznált empirikus adatok forrása az International Social Survey Programme (ISSP) 1991-es Vallásosság modulja. Az adatfelvételt számos európai országban, valamint az USA-ban és Ausztráliában azonos kérdőívvel bonyolították le, de a jelen tanulmány a magyar adatokon kívül csak a holland adatokat használja fel összehasonlításképpen. A magyar adatfelvételt, az ISSP állandó hazai képviselője a Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés (TÁRKI) végezte, a megkérdezettek száma 1000 fő volt; a holland adatfelvételt a hollandiai ISSP- tagintézmény, a Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) végezte, a megkérdezettek száma 1900 fő volt.

Az elemzés középpontjában négy véleménykérdés áll:

K1 Azok a politikusok, akik nem hisznek Istenben, alkalmatlanok közhivatalok betöltésére (pl. polgármester, képviselő).

K2 A vallási vezetőknek nem kellene befolyásolniuk az embereket, hogy a választásokon hogyan szavazzanak.

K3 Jobb lenne az ország számára, ha több erős vallási meggyőződésű ember kapna közhivatalt (pl. polgármester, képviselő).

K4 A vallási vezetőknek nem kellene befolyásolniuk a kormányzati döntéseket.

A közvéleménykutatás során, a megkérdezetteknek lehetőségük volt e négy, szándékoltan kategorikusan megfogalmazott állítással kifejezni egyetértésüket a következő módon:

- 1 – egyáltalán nem értek egyet;
- 2 – inkább nem értek egyet;
- 3 – egyet is értek, meg nem is;
- 4 – inkább egyetértek;
- 5 – teljesen egyetértek.

Az elemzés során a fenti négy kérdésben kifejeződő gondolati tartalmak szociológiai és politológiai meghatározottságát vizsgáltam. A négy kérdés világos módon két dimenzióra bontható, ahol a K1 és K3 tartoznak össze, kifejezve azt, hogy a vallásnak, a vallásosságnak egyfajta szelekciós mechanizmusként kellene funkcionálnia a politikában, a politikusok kiválasztásában; illetve a K2 és K4 tartoznak össze, amelyek – tagadó formában fogalmazva – az egyház politikai beavatkozásával kapcsolatos beállítódást, vagyis az egyház mint potenciális politikai aktor megítélését mérik.⁵ A faktoranalízis eredményére építve az empirikus elemzés számára két függő változót konstruáltam: egyet a K1 és a K3, egyet pedig a K2 és a K4 összeadásával. A változókon annál magasabb értéket kap valaki, minél inkább szükségesnek itéli egy politikus számára a vallásosságot, illetve minél inkább megengedhetőnek tartja, ha a vallási vezetők befolyásolják a politikai döntéseket.⁶

Az elemzésbe bevont magyarázó változók közül az első helyen kell említeni a vallásosság mértékét. Az előző elméleti fejtegetésekből következően a szekularizáció olyan globális jelenség, amely a vallás és a politika viszonyának megítélésekor általános keretül szolgálhat. A konkrét vizsgálat során persze nem makrojelenség jelenik meg, hanem individuális leképeződése a mintába került személyek vallásossága szintjén. Mint szó volt róla, a jelenség mérése, illetve operacionalizálása számos problémát rejt magában. Az itt felhasznált TÁRKI–ISSP adatfelvétel lehetővé teszi a vallásosság több dimenziójának elkülönítését, s ugyanezekre az adatokra építve Szántó a magyarországi vallásosság meghatározásakor kiemeli az istenhit, a vallási élmény és a rituális dimenzió fontosságát (az utóbbin egyaránt érteve az imádkozást és az istentisztelet látogatását), és kevésbé fontosnak tartja a hiedelmek dimenzióját, az intellektuális dimenziót és a bibliáról alkotott véleményeket (Szántó 1992a). Mindezek alapján az elemzésben itt szereplő vallásosság változó négy másik változóra épül: mennyire hisz Istenben (istenhit), mennyire érzi közel magához Istent (vallási élmény), milyen gyakran jár templomba és milyen gyakran imádkozik (rituális dimenzió).⁷

Két további, az egyház intézményével összefüggő véleménykérdés a TÁRKI–ISSP felvételtől arra vonatkozott, hogy a kérdezett mennyire bíz az egyházban, illetve mennyire tartja soknak vagy kevésnek az egyház hatalmát, befolyását. Ez a két kérdés a vallási

intézmények legitimitására, általános elfogadottságára vonatkozik, s mint ilyen szintén részét képezi annak a vizsgálati keretnek, amelyben valaki állást foglal a vallás szerepéről a politikai aktorok szintjén. A két kérdéssel kapcsolatos attitűdjeiket a válaszolók öt fokú skálán fejezhatték ki:

*Az egyházi
és vallási szervezetekben*

5. teljesen bízuk
4. inkább bízuk
3. bízuk is, meg nem is
2. inkább nem bízuk
1. egyáltalán nem bízuk

*Az egyházaknak
és vallási szervezeteknek*

5. túl kevés hatalmuk van
4. kevés hatalmuk van
3. megfelelő hatalmuk van
2. sok hatalmuk van
1. túl sok hatalmuk van.

Ezek a változók lényegesen eltérő megoszlást mutattak Magyarországon és Hollandiában. A magyar megkérdezettek közül csaknem minden második teljesen vagy nagy mértékben bízott az egyházban, a holland válaszolóknak csupán az egyötöde. Hasonlóképpen a magyarok valamivel több mint egyharmada túl kevésnek vagy kevésnek tartja az egyház hatalmát, befolyását, Hollandiában a vélemény 10 százalék alatti.⁸ Meg kell említeni, hogy egy másik vizsgálat során a magyar válaszolók hasonló mértékben fejezték ki bizalmukat az egyház iránt, de ebben a más nemzetközi összehasonlítási „közegben”, ahol csak poszt-kommunista országok szerepeltek, a magyarok attitűdje közepesnek bizonyult: a csehszlovák, a szlovén válaszolók a magyaroknál kisebb, a lengyel, a román, a litván válaszolók viszont nagyobb bizalmat fejeztek ki az egyház intézménye iránt (Bruszt—Simon 1991).

A szekularizáción és az egyházi intézményekkel kapcsolatos értékítéleteken kívül a politikai aktorok vallási természetű legitimitációja feltételezhetően összefügg a választási preferenciákban leképeződő politikai beállítódásokkal is, ennek számításba vételét szintén lényegesnek tartottam. Az adatbázis ezzel kapcsolatban a pártpreferenciákra vonatkozóan tartalmazott információkat. „Melyik pártra szavazna, ha jövő vasárnap választások lennének?” tartalmi kérdés alapján négy kategóriából álló változót szerkesztettem, amely a kormánypártokat, a liberális ellenzéket, a baloldalt, s a nem választókat különítette el.⁹ Figyelembe vettem továbbá olyan szociológiai-demográfiai tényezők szerepét is, mint a nem, az életkor és az iskolai végzettség. A nem esetében a férfiak (1), a nők (0) kóddal szerepeltek, az életkor egyes esetekben a folyamatos korévet, máskor a korcsoportot jelentette, ahol a kategóriák (3) 20–35 éves, (2) 36–50 éves, (1) 51–65 éves és (0) 66 év feletti. Az iskolázottság esetében pedig az általános iskolai (0), a középiskolai (1) és a felsőfokú végzettség (2) szinteket különböztettem meg.¹⁰

A korábbi elméleti megfontolások alapján szükséges lehetne a posztmaterális értékbeállítódás magyarázó szerepét is megvizsgálni. Inglehart tesztje azonban nem szerepelt sem a magyar, sem a holland

kérdőívben, így ennek a vonatkoztatási keretnek az empirikus teszteléséről ebben az elemzésben le kellett mondanom.

A tanulmány további, empirikus elemző szakaszában először a hipotéziseket ismertetem, majd leíró eredményeket mutatok be: az ún. Multiple Classification Analysis módszerével vizsgálom az egyház, a vallásosság és a politika összefonódására vonatkozó véleménykülönbségeket a magyarázó változók által kijelölt különféle társadalmi-demográfiai alcsoportokban. Végül a statisztikai vizsgálat eredményeit egy oksági modellben foglalom össze, amely tartalmazza mind a főhatásokat, mind a legfontosabb interakciós hatásokat. (Mindkét módszer feltételezett lineáris összefüggések meglétének tesztelését szolgálja.) A tanulmány a hipotézisekre vonatkozó következtetésekkel zárul.

HIPOTÉZISEK

A tanulmány bevezető, elméleti részeivel összhangban, illetve az előző részben bemutatott, az elméleti változók operacionalizálására ezen az adatbázison felhasznált empirikus mérések alapján az empirikus kutatás számára az alábbi hipotézisek fogalmazhatók meg:

1. Az egyház intézményeinek legitimitása, illetve intézmények politikai befolyásuk megtétele hatással van arra, hogy az emberek az egyház, a vallásosság és a politizálás, a politikai döntéshozatal szorosabb összekapcsolódását elfogadhatónak tartják, vagy inkább ellenérzéssel viseltetnek ezzel szemben. Támogatás elsősorban azok részéről várható, akik erősebben bíznak az egyházi és vallási intézményekben, illetve akik keveslik ezen intézmények jelenlegi hatalmát és befolyását.

2. A szekularizáltság mértéke befolyásolja a vallásosság legitimitációját a politikai közszereplés, valamint a döntéshozatal terén. A vallási érzület növekedésével egyenes arányban nő a valószínűsége annak, hogy valaki a politika szereplőin számon kéri vallásos mivoltukat, illetve, hogy helyeseli az egyháznak, vallási vezetőknek azokat a kísérleteit, amelyek az emberek választói magatartásának, illetve a kormányzati döntéseknek a befolyásolására irányulnak.

3. A politikai preferenciák szempontjából a kormányzópártok szavazótáborra inkább pártolja az egyházi, vallási törekvéseket, illetve elvárásokat a politizálás terén, mint a baloldali vagy a liberális pártok szavazói. Az előbbieket tehát inkább, az utóbbiak viszont kevésbé ítélik legitimnek a vallásosság közvetlen, napi politikai megnyilvánulásait.

4. A demográfiai ismérveket tekintve inkább az idősebbek és az alacsonyabb iskolázottságúak körében népszerűek a politikusok vallásosságát igénylő, illetve az egyházi befolyásolást helyeslő vélemények. Itt mutatkoznak meg tehát azok a már említett generációs hatások, hogy az idősebb korosztályhoz tartozók másfajta szocializációs tapasztalatokkal rendelkeznek, illetve, hogy a szekularizáció

alapjául szolgáló periódushatások másképp érintették a különböző generációkat.

5. Nemzetközi összehasonlításban a magyarországi válaszolók körében nagyobb támogatást kap az egyház és vallásosság, valamint a politizálás és politikai döntéshozás összekapcsolásának elfogadható volta, mint a holland megkérdezettekénél. Ez a különbség részben visszavezethető azokra a különbségekre, amelyek a két ország politikatörténetében találhatók, továbbá, amelyek a magyar és holland mintákon az egyházi intézmények megítélése terén mutatkoznak. Ugyanakkor az elemzésbe bevont magyarázó változók nagyjából hasonló oksági hatásokat mutatnak majd mind a két ország esetében, jelezve, hogy az intézményi keret, a szekularizáció mértéke, a generációs hatás a politikai aktorok vallási természetű legitimitásával kapcsolatosan hasonló beállítódásokat hív életre olyan társadalmakban is, amelyek sok tekintetben különböznek egymástól.

LEÍRÓ EREDMÉNYEK

Az elemzés első lépéseként a politika szereplőinek vallásosságára (K1 és K3), illetve az egyházi befolyásolás megítélésére (K2 és K4) vonatkozó négy kérdés válaszainak gyakorisági megoszlását tekintetem át.

1. táblázat

Az egyházi befolyásolás, a vallásosság és a politizálás összefonódásának támogatottsága, illetve elutasítása Magyarországon és Hollandiában (%)

Kérdések	K1		K3		K2		K4	
	Magy	Holl	Magy	Holl	Magy	Holl	Magy	Holl
Teljesen egyetért	6	2	13	3	52	35	42	29
Egyetért	6	2	14	9	17	38	20	37
Is, is	16	12	31	18	16	11	24	14
Nem ért egyet	17	35	16	37	7	12	7	16
Egyáltalán nem	55	49	26	33	8	4	7	4
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100

A válaszok megoszlása azt mutatja, hogy a politika szereplőinek vallásosságára vonatkozó elvárással a magyar megkérdezettek a holland válaszolóknál valamivel nagyobb mértékben értenek egyet (illetve kevésbé utasítják el). *Az elutasítók tábora azonban Magyarországon is mindenképpen magasabb az egyetértők táboránál.* Amikor ez a gondolat élesebben van megfogalmazva (K1: Azok a politikusok, akik nem hisznek Istenben, alkalmatlanok közhivatalok betöltésére), az elutasítás sokkal nagyobb mértékű, a magyar válaszolóknak is mintegy kétharmada nem ért egyet ilyen véleménnyel. (Az elutasítás mértéke a holland kontroll-mintában viszont 80 százalék feletti.) Amikor viszont a gondolat konszolidáltabb megfogalmazást

nyer (K3: Jobb lenne az ország számára, ha több erős vallási meggyőződésű ember kapna közhivatalt), minden negyedik magyar válaszoló támogatja azt. Az elutasítás mértéke persze itt is magasabb, meghaladja a 40 százalékot.

A K2 és K4 tagadó formában kérdez a vallási vezetők politikai befolyásolási törekvésére vonatkozóan, itt tehát az egyetértés fejezi ki az elutasítást. A válaszok megoszlása azt mutatja, hogy a magyarok nagy többsége (kb. kétharmada) elutasítja az egyház befolyásolási törekvéseinek gondolatát, akár az emberek választói magatartását, akár a kormányzati döntéseket illetően. (Ha a teljes egyetértést nézzük, ennek mértéke Magyarországon még magasabb is, mint Hollandiában, ha pedig az elutasítással való egyetértésre vonatkozó két válaszkategóriát együttesen tekintjük, az arányszámok a két országban nagyon közel esnek egymáshoz.) Egyértelmű kisebbségben (15 százalék) maradnak azok, akik szerint a vallási vezetőknek befolyást kell gyakorolniuk az emberekre, illetve a kormányzati döntésekre. (Az utóbbi kérdés Hollandiában kapja a nagyobb – de ott sem több mint 20%-os – támogatást.)¹¹

Az elemzés következő lépésében a politika és a vallás kapcsolatára vonatkozó két attitűd (a politikusok vallásossága: K1 és K3, illetve az egyház politikai döntéseket befolyásoló törekvései: K2 és K4) társadalmi-demográfiai meghatározottságát vizsgáltam, a korábban részletezett magyarázó változók tükrében.¹²

A 2. táblázat a politikusok vallásosságára vonatkozó attitűdök társadalmi-demográfiai meghatározottságát mutatja Magyarországon és Hollandiában. A táblázat felső részében olvasható fő átlagok jelzik, hogy Magyarországon a politikusok vallásosságára vonatkozó kívánalom összességében nagyobb (2.630) támogatást élvez, mint Hollandiában (1.826). A táblázat legalsó sorában szereplő R^2 értékek pedig azt mutatják meg, hogy, az oksági hatást közvetítő változók magyarázó ereje Magyarországon 35 százalékos, Hollandiában viszont 46 százalékos. A politikusok vallásosságára vonatkozó véleményeket tehát az itt szerepeltetett változókkal jobban meg lehet magyarázni a holland adatokon, pedig a magyar adatok eggyel több magyarázó változót tartalmaznak (a választási preferenciák). Az Eta értékek pedig azt is jelzik, hogy ez a különbség kevésbé a demográfiai változókon múlik, hanem inkább a szekularizáció mértékén és az egyház intézményi szintű leigítimitásával kapcsolatos attitűdökön.

Az átlagtól való pozitív eltérések jól mutatják, hogy mindkét országban minél vallásosabb valaki, minél jobban bízik az egyházban és minél inkább kevesli az egyház hatalmát, annál inkább egyetért a politikusok vallásosságának gondolatával. A negatív eltérések pedig ennek ellentétéként azt jelzik, hogy minél kevésbé vallásos valaki, minél kevésbé bízik az egyházban és minél inkább sokalja az egyház hatalmát, annál inkább szavaz a politikusok vallásosságára vonatkozó elvárás ellen. A politikai preferenciákat tekintve a kormánypártok potenciális szavazói az átlagnál jobban egyetértének a politikusok

vallásosságát igenlő véleménnyel, azok pedig, akik a liberális vagy a baloldali pártokra voksolnának, az átlagnál nagyobb mértékben elutasítják ezt a gondolatot. (A nem szavazók állásfoglalása közel van az átlaghoz, annál kicsit elutasítóbb.)

A demográfiai változók esetében a nők az átlagnál jobban, a férfiak az átlagnál kevésbé pártolják a politikusok vallásosságának gondolatát. Minél idősebb valaki, annál inkább egyetért, s minél fiatalabb valaki, annál kevésbé ért egyet azzal, hogy a politikusok legyenek vallásosak. Az iskolázottság tekintetében a politikusok vallásosságát főleg az alacsony képzettségűek tartják szükségesnek. Ennek az elvárásnak az elutasítása azonban érdekes módon Magyarországon nem növekszik lineárisan az iskolázottság emelkedésével. A lineáris összefüggés Hollandia esetében fennáll, ott a felsőfokú végzettségűek helyezkednek leginkább szembe a politikusok vallásosságának gondolatával. Ez Magyarországon a középfokú végzettségűekre inkább jellemző. Nálunk a felsőfokú végzettségűek között az átlagnál ugyan kisebb, de relatíve mégis valamivel nagyobb támogatást kap a politikusok vallásosságára vonatkozó elvárás.

2. táblázat

*A politikusok vallásosságára vonatkozó attitűdök társadalmi-demográfiai meghatározottsága Magyarországon és Hollandiában
(Multiple Classification Analysis)*

Változó	Magyarország		Hollandia	
	Fő átlag = 2.630 Átlagtól eltérés	Eta	Fő átlag = 1.826 Átlagtól eltérés	Eta
<i>Vallásosság</i>				
1 egyáltalán nem	-1.39		-1.31	
2	-.88		-.95	
3	.01		-.02	
4	.60		.26	
5 nagyon erősen	1.84		1.72	
		.52		.61
<i>Bizalom az egyházban</i>				
1 egyáltalán nem	-1.67		-1.20	
2 inkább nem	-1.25		-.69	
3 bízik is, nem is	-.22		.12	
4 inkább igen	.50		1.39	
5 teljes mértékben	1.74		1.76	
		.47		.50
<i>Az egyház hatalma</i>				
1 túl sok	-1.42		-1.04	
2 sok	-.84		-1.00	
3 megfelelő	-.11		.06	
4 kevés	.44		2.27	
5 túl kevés	1.84		2.51	
		.25		.47
<i>Választási preferencia</i>				
1 kormánypártok	1.05			
2 liberális pártok	-.74			
3 baloldali pártok	-.70			
4 nem szavazna	-.07			
		.30		
<i>Nem</i>				
0 nő	.13		.09	
1 férfi	-.16		-.11	
		.07		.06
<i>Kohorsz</i>				
0 66–	1.57		1.03	
1 51–65	.47		.41	
2 36–50	-.24		-.01	
3 20–35	-.65		-.51	
		.31		.29
<i>Iskolázottság</i>				
0 elemi	.65		.58	
1 középfokú	-.50		-.11	
2 felsőfokú	-.29		-.84	
		.26		.26
R ²		.354		.459

3. táblázat

A vallási vezetők politikai befolyásolási törekvéseire vonatkozó attitűdök társadalmi-demográfiai meghatározottsága Magyarországon és Hollandiában (Multiple Classification Analysis)

Változó	Magyarország		Hollandia	
	Fő átlag = 2.176	Eta	Fő átlag = 2.373	Eta
	Átlagtól		Átlagtól	
	eltérés		eltérés	
<i>Vallásosság</i>				
1 egyáltalán nem	-.20		-.96	
2	-.12		-.43	
3	-.10		-.24	
4	.01		.39	
5 nagyon erősen	.45		1.06	
		.11		.35
<i>Bizalom az egyházban</i>				
1 egyáltalán nem	-.81		-1.19	
2 inkább nem	-.52		-.46	
3 bízik is, nem is	.21		.25	
4 inkább igen	.29		.93	
5 teljes mértékben	.04		.69	
		.19		.33
<i>Az egyház hatalma</i>				
1 túl sok	-.45		-1.30	
2 sok	-.64		-.92	
3 megfelelő	-.01		.12	
4 kevés	.19		1.74	
5 túl kevés	.77		2.29	
		.13		.35
<i>Választási preferencia</i>				
1 kormánypártok	.26			
2 liberális pártok	-.01			
3 baloldali pártok	-.49			
4 nem szavazna	-.08			
		.09		
<i>Nem</i>				
0 nő	-.04		.02	
1 férfi	.05		-.03	
		.02		.01
<i>Kohorsz</i>				
0 66-	.12		.11	
1 51-65	-.27		.18	
2 36-50	.09		-.10	
3 20-35	.11		-.05	
		.08		.05
<i>Iskolázottság</i>				
0 elemi	.02		.16	
1 középfokú	-.00		-.09	
2 felsőfokú	-.09		.02	
		.01		.05
R ²		.067		.181

A 3. táblázatban az előzőkhez hasonló eredmények láthatók a vallási vezetők politikai befolyásolási törekvéseire vonatkozó attitűdök társadalmi-demográfiai meghatározottságáról. A fő átlagok itt azt jelzik, hogy Hollandiában átlagosan valamivel nagyobb mértékben fogadják el a válaszolók ezeket a befolyásolási törekvéseket, mint Magyarországon. Ugyanakkor az R^2 értékek azt mutatják, hogy ez az attitűd az elemzésben számításba vett változókkal sokkal kevésbé, Magyarországon mindössze 7%-ban, Hollandiában pedig 18%-ban magyarázható.

Akár a vallásosság mértékét, akár az egyházba vetett bizalmat, akár az egyház hatalmának megítélését tekintjük, a globálisan hasonló tendencia ellenére, sokkal gyengébb összefüggéseket jeleznek az adatok, főleg Magyarországon. Azt várnánk, hogy az egyház intézményének megítélése szorosabban függ össze azzal, hogy az egyház politikai befolyásolási törekvéseit mennyire támogatja vagy ellenzi valaki, mint a korábban vizsgált kérdés a politikusok vallásosságával kapcsolatban. A helyzet azonban nem ez. Azok a magyar válaszolók például, akik egyáltalán nem bíznak az egyházban, elutasítják ugyan, hogy a vallási vezetők befolyásolják a politikai döntéseket vagy a választók magatartását, de kisebb mértékben, mint Hollandiában. S az egyház befolyásolási törekvéseit nem azok támogatják a legjobban, akik a leginkább bíznak az egyházban, hanem azok, akik ugyan bíznak benne, de nem teljes mértékben.

A választási preferenciák differenciáló szerepe is kisebb. A kormánypartok választói természetesen az átlag feletti mértékben támogatják az egyház politikai befolyásolási törekvéseit, igazából csak a baloldali pártok szavazói utasítják el. A liberális pártok választói és a nem szavazók is nagyon közel vannak az átlaghoz a kérdés megítélésében.

A demográfiai tényezők szempontjából is minimális különbségeket tükröznek az adatok. Magyar vonatkozásban a legérdekesebb az életkori csoportok hatása, ugyanis mind a legfiatalabbak, mind a legidősebbek között az átlagnál kevesebben utasították el a vallási vezetők politikai befolyásolási törekvéseit.

OKSÁGI MODELLEK

A tanulmány előző részében döntően leíró módon közelítettem meg azt a két kérdést, hogy egy közvéleménykutatás adatai alapján mennyiben szükséges egy politikusnak vallásosnak lenni, illetve, hogy a vallási vezetők gyakoroljanak-e befolyást politikai természetű döntésekre. Az elemzés során e kérdéseket egyéb, az intézmények és aktorok legitimitáshoz kapcsolódó véleménykérdések, illetve szociológiai-demográfiai változók tükrében mutattam be. Jóllehet bizonyos utalások már eddig is szerepeltek arra vonatkozóan, hogy az itt figyelembe vett tényezők mennyiben magyarázzák a politika és a vallás viszonyának eme két aspektusát, a cikk most következő

részében egy-egy összefoglaló modellt mutatok be a politikusok vallásosságára, illetve az egyház politikai befolyásolási törekvéseire vonatkozó attitűdök szociológiai-politológiai meghatározottságáról.

Az alkalmazott módszer a lineáris (OLS) regresszió, ahol a függő változók előbb a politikusok vallásosságának elvárását támogató, illetve elutasító index, majd pedig a vallási vezetők politikai befolyásolási törekvéseit elfogadó, illetve elutasító index. A magyarázó változók megegyeznek azokkal, amelyek az előző részben szerepeltek. Eltérés az előző fejezethez képest, hogy a modelleket nem külön a magyar és külön a holland mintán, hanem a két ország összekapcsolt mintáján mutatom be, így az országok közötti különbségek is tesztelhetők statisztikai értelemben is. Az oksági modellezés során egy lépésenkénti eljárást alkalmazok: az első lépcsőben egyetlen magyarázó változó, a szekularizáció szerepel, ezt követik a második lépcsőben az egyház intézményi legitimitációjával kapcsolatos attitűd kérdések, majd a harmadik lépcsőben a demográfiai változók, a negyedikben az országok különbsége, végül az ötödik lépcsőben a magyarázó változók közötti összefüggések (interakciók) hatását tesztelem.¹³

4. táblázat

A politikusok vallásosságára vonatkozó attitűdök társadalmi-demográfiai meghatározottságának oksági modellje (sztenderdizálatlan regressziós együtthatók)

	Modellek				Interakciós hatások
	1	2	3	4	
Vallásosság	1.034***	.706***	.642***	.670***	.684***
Egyh:hatalom		.340***	.353***	.313***	.186***
Egyh:bizalom		.402***	.385***	.346***	.261***
Nem (ffi=1)			.139*	.141**	.143**
Kor (=év)			.006***	.006**	
Isk:felsőfok			-.647***	-.626***	-.615***
Isk:középfok			-.346***	-.331***	-.306***
Ország (M.o.=1)				.309***	
Vallás*Kor					
Vallás*Felső					
Vallás*Közép					
E:hat*Kor					.003***
E:hat*Felső					
E:hat*Közép					
E:biz*Kor					
E:biz*Felső					
E:biz*Közép					
Ország*Vallás					
Ország*E:hat					
Ország*E:biz					.131***
Konstans	2.129***	(-.051)	(-.123)	(.008)	.431**
R ²	.264	.326	.346	.351	.357

*** Szignifikáns .001 szinten

** Szignifikáns .01 szinten

* Szignifikáns .05 szinten

A 4. táblázat a politikusok vallásosságával kapcsolatos attitűdre vonatkozó oksági modell-sorozatot mutatja be. Az első lépcsőben bevont vallásosság változó (a megkérdezett vallásossága) önmagában 26%-os magyarázó erővel rendelkezik, és statisztikailag szignifikánsan bizonyítja, hogy *a szekularizáció mértéke meghatározó hatással van az emberek arra vonatkozó attitűdjére, hogy egy politikussal szemben legitím elvárás legyen a vallásosság vagy sem*. Az egyház hatalmának megítélése, illetve az egyházba vetett bizalom a modell magyarázó erejét 33%-ra növelik, s ezek a változók szintén szignifikánsan járulnak hozzá az ábrázolt oksági viszonyrendszerhez. A második lépcsőben tehát az látjuk, hogy *az egyházzal mint intézménnyel szembeni attitűdök szintén döntően befolyásolják, hogy valaki elvárja-e egy politikustól hogy vallásos legyen, vagy sem*. Mindezek után, a harmadik lépcsőben, a demográfiai változók összességükben már csak kissé növelik a modell magyarázó erejét, de maguk az együtthatók statisztikailag szignifikánsak. (A negatív előjel a felsőfokú, illetve középfokú iskolázottság esetében azt jelzi, hogy az elemi iskolai végzettséghez képest a magasabb képzettségűek kevésbé fogadják el legitím követelményként a vallásosságot a politikusok számára.) Végül, a negyedik lépcsőben, az országok közötti különbség szintén javít valamelyest a modell magyarázó erején. Itt azt tudjuk meg, hogy statisztikailag szignifikáns a különbség a magyar és a holland válaszolók között: *Magyarországon a politikusok vallásosságára vonatkozó elvárás nagyobb, mint Hollandiában*.

A táblázat utolsó, ötödik oszlopa mutatja a modell végső változatát, ahol már a – statisztikailag szignifikáns – interakciós hatásokat is figyelembe vettem. Ez a modell azt mutatja, hogy a szekularizáltság mértékének, illetve az egyház intézményével szembeni legitimációs attitűdöknek a *direkt hatása* változatlanul fennáll. Ugyanígy elhanyagolhatatlan az iskolázottság szerepe is a politikusok vallásosságának elfogadásában. Az életkor azonban nem önmagában determinánsa ennek az attitűdnek, hanem az egyház hatalmára vonatkozó véleményekkel összefüggésben. A politikusok vallásosságának követelményét tehát elsősorban azok pártolják, akik *egyszerre idősek és keveslik az egyház befolyását, hatalmát a társadalomban*. Végül a modell új információt nyújt a két ország közötti különbségről is. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a magyar válaszolók a hollandoknál inkább elvárják egy politikustól, hogy vallásos legyen, hanem a két ország közötti különbség lényege abban van, hogy *a magyar válaszolók jobban bíznak az egyházban, mint a hollandok, s ez eredményezi azt, hogy attitűdjük a politikusok vallásosságát illetően nagyobb legitimációt jeleznek*.

5. táblázat

A vallási vezetők befolyására vonatkozó attitűdök társadalmi-demográfiai meghatározottságának oksági modellje (sztemerdizálatlan regressziós együtthatók)

	Modellek				Interakciós hatások
	1	2	3	4	
Vallásosság	.433***	.279***	.342***	.307***	
Egyh: hatalom		.349***	.335***	.386***	.456***
Egyh: bizalom		.120**	.137***	.186***	.397***
Nem (ffi=1)			(.116)	(.113)	
Kor (=év)			-.012***	-.011***	
Isk: felsőfok			(-.021)	(-.047)	
Isk: középfok			(-.030)	(-.049)	
Ország (M.o.=1)				-.390***	
Vallás*Kor					.007***
Vallás*Felső					.299*
Vallás*Közép					.183*
E: hat*Kor					
E: hat*Felső					
E: hat*Közép					
E: biz*Kor					-.004***
E: biz*Felső					
E: biz*Közép					
Ország*Vallás					-.395***
Ország*E: hat					-.154***
Ország*E: biz					
Konstans	2.310***	.924***	1.403***	1.238***	.555**
R ²	.041	.059	.068	.076	.094

*** Szignifikáns .001 szinten

** Szignifikáns .01 szinten

* Szignifikáns .05 szinten

Az 5. táblázat az egyház politikai befolyásolási törekvéseivel kapcsolatos attitűdre vonatkozó oksági modell-sorozatot mutatja be. Az első lépcsőben bevont szekularizációs változó szerint, statisztikailag szignifikáns az a hatás, hogy *minél inkább vallásos valaki, annál inkább elfogadja azt, hogy a vallási vezetők befolyásolják a politikai döntéseket akár egyéni, akár intézményi szinten*. A második lépcsőben az egyház intézményével kapcsolatos attitűdökről az derül ki, hogy az egyházba vetett nagyobb bizalom, illetve az egyház hatalmának fokozott keveslése érdemben meghatározza az egyház befolyásolási törekvéseinek támogatását. A harmadik lépcsőben lépnek be a modellbe a demográfiai változók. Az eredmény érdekessége, hogy ezúttal sem a nem, sem az iskolázottság hatása statisztikailag nem szignifikáns a politikusok vallásosságának megítélésében. Az életkor esetében pedig azt látjuk, hogy a válaszolók az idősebbektől a fiatalabbak felé haladva egyre növekvő mértékben tekintik legitimnek az egyház politikai befolyásolási törekvéseit (lásd az együttható negatív előjelét).¹⁴ A negyedik lépcsőben vesszük figyelembe az országok közötti különbséget. Itt megint a korábbi val ellenkező előjelű (negatív) hatást

kapunk, ami azt mutatja, hogy a két ország közötti különbség statisztikailag szignifikáns, és *a magyar válaszolók a hollandoknál nagyobb mértékben utasítják el a vallási vezetők politikai befolyásra támasztott igényét.* Ugyanakkor a táblázat legalsó sorában szereplő R^2 értékek azt jelzik, hogy az elemzésben szereplő társadalmi-demográfiai tényezők magyarázó ereje erre az attitűdre 10% alatti, sokkal kisebb, mint a politikusok vallásosságával kapcsolatos fentebb vizsgált beállítódásra.

Ismét a táblázat utolsó, ötödik oszlopa tartalmazza a modell végső változatát, a statisztikailag szignifikáns interakciós hatásokkal. Ez a modell azt mutatja, hogy *a szekularizáció mértéke közvetlenül nem, az egyházzal szembeni attitűdök viszont közvetlenül is meghatározzák azt, ki miként gondolkodik az egyház politikai befolyásolási törekvéseiről.* A demográfiai tényezők a végső modellben szintén súlytalanoknak tűnnek, hatásukat az interakciókon keresztül fejtik ki. Így eltűnik az életkor korábbi közvetlen negatív hatása is és láthatóvá válik, hogy *valójában azok a hívei az egyház politikai befolyásolási törekvéseinek, akik egyszerre idősek és erősen vallásosak.* Ugyanakkor a modell azt is mutatja, hogy *a vallásos és az elemi iskolai szintnél magasabb képzettségű válaszolók szintén támogatják ezeket az egyházi törekvéseket.* Emellett tekintetbe kell venni a fiatalok bizonyos csoportjait is, ugyanis az életkor és az egyházba vetett bizalom negatív interakciós hatása azt jelzi, hogy *van a fiataloknak egy olyan csoportja, amely ugyan kevésbé bízik az egyházban, mégis legitimnek tekinti igyekezetét a politikai befolyásolásra.* A végső modellből az országok közötti különbség közvetlen hatása is eltűnik. Helyére két interakciós hatás lép, amelyek azt fejezik ki, hogy *a holland válaszolók között olyanok is legitimnek tekintették a vallási vezetők politikai befolyásolási törekvéseit, akik egyébként kisebb mértékben vallásosak és esetleg nem is keveslik az egyház társadalmi hatalmát.* Hollandiában tehát azért kapnak valamivel nagyobb támogatást az egyház politikai beavatkozási törekvései, mert nem csupán a vallásos, az egyház intézményét támogató válaszolók egyetértésére számíthatnak.

Az egyház igyekezete a politikai döntések befolyásolására mint gondolati tartalom és legitimitást is tükröző esetleges álláspont, tehát lényegileg eltér a politikusok vallásosságára vonatkozó attitűdtől. Az utóbbi döntően a szekularizáció mértékének, az egyház mint intézmény kedvező megítélésének, a magasabb életkorban és alacsonyabb iskolázottságban megjelenő periódus- és generációs hatásnak a következménye. Az előbbi esetében azonban mindezek mellett megjelenik egy liberális, demokratikus beállítódástól vezérelt, toleráns attitűd is.

ÖSSZEFOGLALÁS: AZ EREDMÉNYEK ÉRTÉKELÉSE

Tanulmányom a politika (politikuskok, politikához kapcsolódó döntések) és a vallás (vallásosság, egyház) viszonyának bizonyos aspektusaival foglalkozott, amelyek egyben lehetővé tették annak vizsgálatát is, hogy potenciális politikai aktorok mennyire minősülnek vallási alapon legitím politikai aktoroknak a mai magyar társadalomban. A rendelkezésre álló empirikus adatok alapján a szerteágazó problémakört két szempontból közelítettem meg: 1. A politika és a vallás viszonyát egy társadalomban jellemzi, hogy milyen mértékben fogalmazódik meg követelményként egy politikussal szemben az, hogy vallásos legyen. 2. A politika és a vallás viszonyát egy társadalomban jellemzi az is, hogy milyen mértékben törekszik az egyház politikai természetű döntések befolyásolására, akár egyéni, akár kormányzati szinten. Az empirikus adatok e kérdéseket gondolati tartalmakon, a problémához kapcsolódó attitűdökön keresztül közelítették. Egyrészt hogyan vélekednek az emberek arról, hogy az ország számára szükséges-e, előnyös-e ha a politika szereplői hívők? Másrészt pedig mennyiben fogadják el vagy utasítják el az emberek azt, ha vallási vezetők befolyásolni akarnak politikai természetű állásfoglalásokat, illetve döntéseket?

A tanulmány ezeket a kérdéseket, egy nemzetközi összehasonlító kutatás adatbázisát felhasználva, Magyarország és Hollandia példáján vizsgálta. A kutatás egyik hipotézise az volt, hogy a politika és a vallás viszonyának fenti aspektusairól, egymással összekapcsolódó, egymásra építő legitimitációjáról annak alapján foglalnak állást az emberek, hogy milyen erős a személyes kötődésük a valláshoz egy olyan társadalomban, amely erős szekularizációs folyamaton ment keresztül; illetve hogy miként vélekednek a vallás intézményeinek legitimitásáról. Az elméleti változók empirikus megfelelőire támaszkodó statisztikai elemzés megerősítette ezt a hipotézist. A vallásosság több dimenzióját (istenhit, vallási élmény, rituális dimenzió) is tekintetbe vevő skálán minél vallásosabbnak bizonyult valaki, annál nagyobb volt a valószínűsége annak, hogy elvárja egy politikustól, hogy hívő legyen, illetve, hogy támogatja az egyház politikai befolyásolási törekvéseit. Hasonlóképpen foglalnak állást azok is, akik az átlagnál jobban bíznak az egyházban, illetve akik amúgy is keveslik az egyház hatalmát, befolyását.

Feltételezésem szerint meghatározza a politika és a vallás összefüggéséről alkotott véleményeket a valláshoz és az egyházhoz fűződő viszony mellett a politikához fűződő viszony is. A jelen tanulmányban ezt az utóbbi viszonyt a választási preferenciák testesítették meg. A statisztikai elemzés azt mutatta, hogy – Magyarországon – a kormányzópártok (MDF, KDNP, FKgP) potenciális szavazói inkább elvárják egy politikustól hogy hívő legyen, illetve kevésbé utasítják el az egyház politikai befolyásolási kísérleteit, mint a liberális (SZDSZ, FIDESZ) vagy a baloldali (MSZP, szociáldemokrata, Munkáspárt)

beállítottságú választók. Az elemzés ezzel a kapcsolattal azonban nem foglalkozott behatóbban. Valószínűsíthető, hogy itt olyan általánosabb politikai és értékebeállítódások hatnak, amelyek „körkörösén” függenek össze és befolyásolják egymást. Ilyen a vallásosság már említett hatása a választási preferenciákra, valamint a pártpreferenciák hatása az itt vizsgált attitűdökre.

A kutatás egy következő hipotézise volt, hogy a politika és vallás kapcsolatára vonatkozó véleményeket befolyásolják olyan szociológiai-demográfiai ismérvek is, mint a nem, az életkor vagy a képzettség. A statisztikai elemzés ezt a hipotézist is nagyrészt igazolta, bár a hatások nem minden esetben alakultak az előzetes feltételezéseknek megfelelően. A magasabb életkor és az alacsonyabb iskolázottság ugyan valóban együttjár azzal a fokozottabb elvárással, hogy egy politikus hívő legyen, de nem ilyen egyértelmű ezeknek a tényezőknek az összefüggése az egyház politikai befolyásolási ambícióinak megítélésével. Ez utóbbi esetben, ha a magasabb életkor intenzívebb vallásossággal is párosul, akkor fogja az illető inkább pártolni azt, hogy az egyház avatkozzon be a politikai természetű döntésekbe, tehát működjön legitim politikai aktorként is. Az iskolázottság tekintetében pedig kimutatható volt egy kvalifikáltabb, de vallásos csoport, amely a fentihez hasonlóan gondolkodik, tehát szintén legitimnek tartja a vallási vezetők törekvéseit a politikai döntések befolyásolására. Végül a nemek terén, a várakozással ellentétben igen csekélyek a különbségek, a vallási vezetők politikai befolyására vonatkozó attitűdök esetében statisztikailag nem is szignifikánsak.

Az országok közötti különbségeket illetően a hipotézis úgy hangzott, hogy Magyarország és Hollandia politikatörténeti különbségei, illetve a demokratikus hagyományokban rejlő különbségek miatt találunk majd eltéréseket a politika és a vallás viszonyára, illetve egymással összekapcsolódó legitimitásiójára vonatkozó attitűdök terén. Ugyanakkor bizonyos makroszintű hatások, a szekularizáció, az intézmények legitimitációja, a generációs hatások vonatkozásában nem különbözik majd jelentősen a két ország. Ezekről a feltételezésekről döntően az oksági modellek ország-hatásai, illetve interakciós hatásai alapján alkothattunk képet.

Az országspecifikus hipotézisek egyértelműen bebizonyosodtak a politikusok vallásosságára vonatkozó elvárással kapcsolatban. A politikai aktorok vallási alapú legitimitációját *azonos módon* befolyásolja a szekularizáció, illetve az egyház intézményi legitimitációja Magyarországon és Hollandiában. Ugyanakkor a legitimitáció *mértéke* erősebb Magyarországon, döntően azért, mert az egyház intézményének globális legitimitációja is erősebb. Ezt végső soron egyfelől politikatörténeti különbségekből, másfelől a vallási intézmények funkciójának történeti különbségeiből vezethetjük le. Ezzel szemben az egyház politikai beavatkozási törekvéseit jobban ellenezték a magyar, mint a holland válaszolók. *Magyarországon tehát az egyház, noha nagyobb bizalmat élvez, mint Hollandiában, potenciális politikai aktorként*

mégis kevésbé legitim. Utalhatunk itt újra Tomka Miklós egyik vizsgálatára, amely a papokkal szembeni társadalmi elvárásokra vonatkozott 1991-ben. A válaszok itt is sokkal inkább a vallási közösségre, lelki válságok megoldására, erkölcsi útmutatásra, esetetek támogatására vonatkozó elvárásokat tartalmaztak, s jóval kevésbé olyanokat, mint a helyi közéletben való részvétel vagy az állami vezetőkkel való kapcsolattartás (Tomka 1991: 40).

Az országok közötti különbségek, valamint a szociológiai-demográfiai tényezők ellentmondásos hatása így rávilágított arra, hogy a politika és a vallás itt elemzett két aspektusa egymástól eltérő gondolati tartalomként jelenik meg a kérdezettek számára, s nem is ugyanazokat a beállítódásokat mozgósítja a vélemények szintjén. A politikusok vallásosságának követelménye olyan természetű legitimációs kérdés, ami a politika és vallás viszonyában inkább egy idejét múlt elvárást tartalmaz, s aminek elutasítása értelmezhető olyan igényként, hogy ezt a viszonyt a politika és a vallás között a modern polgári társadalmak szintjén és követelményei szerint kell megfogalmazni. Ez a gondolati elem benne rejlik az egyház politikai beavatkozási törekvéseire vonatkozó kérdésben is, de az emberek egy része számára (inkább a fiatalabbaknál, mint az időseknél, inkább Hollandiában, mint Magyarországon) ez a probléma nem pusztán a politikai intézmények és vallási intézmények működésének szétválasztására, illetve összefonódására vonatkozó állásfoglalást jelent, hanem előhív liberális, toleráns attitűdöket is a különféle társadalmi intézmények demokratikus működéséhez kapcsolódóan. (Valószínűleg e második kérdéskör összetettsége mutatkozik meg abban is, hogy az oksági modellnek jóval kisebb a magyarázó ereje.)

Tanulmányom központi kérdése tehát a politika és a vallás összefüggése a közvélemény tükrében, s ezen keresztül egy legitimációs probléma empirikus vizsgálatára tettem kísérletet. Mint a tanulmány elején jeleztem, úgy gondolom a modern polgári társadalmakban olyan folyamat játszódott le, amelynek során a politikai és a vallási intézményrendszer fokozatosan elkülönült egymástól, a politikához kapcsolódó szelektációs mechanizmusokból kiiktatódtak az ideologikus (vallási vagy más természetű) elemek. Az egyházak és a vallási intézmények számtalan területen töltenek be fontos és funkcionális feladatokat a társadalomban, de a politikai döntéshozatalhoz *közvetlenül* kevésbé kapcsolódnak, illetve a direkt kapcsolódás szintén egy többnyire idejét múlt politikai döntéshozatali struktúra részének tekinthető. Ugyanakkor ez utóbbi kérdés jóval komplexebb, hiszen a politikai döntéshozatal maga is összetett folyamat, előkészítésében a modern polgári társadalmakban is tág teret kapnak bonyolult érdekegyeztetési és befolyásolási mechanizmusok, korporációs technikák. Az egyéni politikai preferenciák terén pedig még egyértelműbb az a tény, hogy a pártok politikai, ideológiai arculata és az egyház, a vallás által képviselt ideológia és értékek hatnak egymásra, s ez a kölcsönhatás befolyásolja a választási preferenciák alakulását.

Tekintettel azonban arra, hogy az elemzés tárgya a rendelkezésre álló adatok függvényében a közvélemény volt, a lehetséges következtetések is arra szorítkoznak, hogy az emberek milyen álláspontra helyezkednek a politika és a vallás viszonyát, illetve legitimitációját illetően. Az adatok azt mutatták, hogy – amint Hollandiában is – *Magyarországon a megkérdezettek abszolút többsége elutasítja, hogy a vallásosság egy politikus számára az alkalmasság kritériuma lehetne.* Sokkal inkább megoszlanak azonban a vélemények abban a kérdésben, hogy nem lenne-e mégis jobb az ország számára, ha a politika szereplői hívő emberek lennének. Ebben a kérdésben csaknem minden harmadik megkérdezett ingadozó választ adott, abszolút többségről – szemben Hollandiával – így nem beszélhetünk. De *egy relatív többség Magyarországon is úgy véli, a politikusok vallásos meggyőződése nem javítana az ország helyzetén.*

Az egyház politikai befolyásolási törekvéseit mindkét országban elítéli az abszolút többség, de a statisztikai elemzés felhívta a figyelmet arra, hogy ezt az eredményt óvatosabban kell kezelnünk. Összességében az elemzés, úgy gondolom, végül is azt mutatta ki, hogy – legalábbis ezeknek a véleménykérdéseknek a tükrében – *a magyar lakosság többsége nem támogatja, hogy az egyház, a vallás által képviselt ideológia nagyobb tereit nyerjen a politikai folyamatokban, bizalmat szavaz ugyan az egyháznak, de kevésbé egy legitim politikai aktori funkcióban.* Ezt az eredményt közvetlenül alátámasztja az a tény is, hogy a megkérdezetteknek csupán egyharmada tartotta az egyház és a vallási szervezetek hatalmát, befolyását Magyarországon explicit módon kevésnek vagy túl kevésnek. A többség szerint az egyházi intézmények hatalma, befolyása éppen megfelelő vagy még túl sok is.

JEGYZETEK

¹ A közvéleménykutatási adatok szerint a magyar megkérdezettek közül azok, akik valamilyen egyházhoz tartozónak vallják magukat, általában 70–75 százalékban katolikusok, döntő többségükben római katolikusok. Ezzel szemben a holland adatok szerint a valamilyen egyházhoz tartozók közel 50 százaléka minősítette magát római katolikusnak, s egy másik 40 százaléka protestánsnak, reformátusnak, kálvinistának. További különbség, hogy a magyar megkérdezetteknek általában 90–95 százaléka mondja magát valamilyen felekezethez tartozónak, Hollandiában a felekezeten kívüliek aránya a megkérdezettek felét teszi ki (vö. Szántó 1992b).

² Goudsbloom (1967) egyébként a Hollandiában a 19. század végén, illetve a 20. század elején végbement modernizációs folyamatokat is már megkésettnek minősíti más európai államok fejlődéséhez képest. A modernizáció és az iparosodás által indukált mobilitási folyamatokban pedig számos közös vonást sikerült kimutatni Magyarországon és Hollandiában. A kohorszelemzés trendjei a hasonlóságok növekedését jelezték a meritokratizmus terén. A hosszútávú történeti trendek szempontjából pedig a harmincas évek gazdasági válsága, illetve a második világháború történelmi eseményei fontosabb hatásnak tűntek, mint a társadalmi berendezkedés különbségei (vö. Kolosi–Peschar–Róbert 1986).

- ³ Az adatok forrása az OTKA által támogatott „Társadalmi tudattartalmak kulturális és anyagi meghatározottsága” című kutatás, *A vizsgálat dokumentációja és alapmegszólásai*. Budapest: TÁRKI 1992. Kutatásvezető Róbert Péter.
- ⁴ A vallási önjellemzéssel kapcsolatban Tomka is megállapítja: „Sajátos tény, hogy más eredményt kapunk, ha nem egyszerűen a vallásosság vagy a nem vallásosság között, hanem több lehetőség között kell választani. Különösen a »vallásos a maga módján« jellemzést érzik sokan önmaguk számára a legmegfelelőbbnek” (Tomka 1991: 21).
- ⁵ A négy véleménykérdés korrelációs mátrixát tekintve, mind Magyarországon, mind Hollandiában a K1 és K3, illetve a K2 és K4 mutat erős összefüggést. A korrelációs együtthatók értéke valamivel magasabb a holland adatok esetében (főleg az egyházi vezetők befolyására vonatkozó kérdéseknél), tehát a holland válaszolók véleménye valamivel konzisztensebbnek tűnik, mint a magyaroké.

	Magyarország			Hollandia		
	K1	K2	K3	K1	K2	K3
K1	1.000			1.000		
K2	-.092	1.000		-.206	1.000	
K3	.491	-.053	1.000	.558	-.254	1.000
K4	-.149	.402	-.143	-.227	.595	-.342

A négy véleménykérdés faktoranalízise mindkét országban két faktort eredményezett, közülük az első a négy kérdés teljes varianciájának összegét 42 százalékban (Magyarországon), illetve 52 százalékban (Hollandiában), a második pedig 31 százalékban (Magyarországon) illetve 27 százalékban (Hollandiában) magyarázta. A két faktor így együttesen Magyarországon 73 százalékban, Hollandiában pedig 79 százalékban magyarázza a négy kérdésre adott válaszok szórását, vagyis a faktorok az eredeti kérdések – szóráson alapuló – információtartalmát durván háromnegyed részben sűrítik.

Faktor	Magyarország		Faktor	Hollandia	
	Saját-érték	Megmagy. szórás(%)		Saját-érték	Megmagy. szórás(%)
1	1.672	41.8	1	2.093	52.3
2	1.227	30.7	2	1.068	26.7

Faktorsúly együtthatók

	Magyarország		Hollandia	
	1. faktor	2. faktor	1. faktor	2. faktor
K1	.574	.026	.149	.619
K2	.096	.620	.597	.130
K3	.585	.060	.042	.558
K4	-.008	.583	.562	.061

Érdeemes megemlíteni, hogy a magyar adatok esetében a válaszok faktorszerkezete kiegyensúlyozottabb, miközben a holland adatok szerint az első faktor erősebben dominál a másodikhoz viszonyítva (lásd a sajátértékeket). Továbbá a holland adatokon ez a domináns első faktor a vallási vezetők befolyásolási törekvéseivel kapcsolatos attitűdökre vonatkozik, miközben a magyar adatokon az első faktor a politikusok vallásosságára vonatkozó vélemények faktora. Magyarország esetében tehát a politika és a vallás összefüggésében – az itt vizsgált kérdéseket tekintve – a nemzetkülönbségekből (a válaszok szórása) többet magyaráz az az attitűd, amely a politikusok vallásosságára vonatkozik, Hollandiában pedig a véleménykülönbségek döntően az egyház politikai befolyásának kérdésére vezethetők vissza.

⁶ Az alkalmazott képlet szerint:

V1 (a politikusok vallásossága) = (K1 + K3)–2; illetve

V2 (az egyház befolyása) = (K2 + K4)–2; ami két olyan skálát eredményez, amelyek 0-tól 8-ig terjednek. A tagadó formában feltett K2 és K4 kategorizálását megfordítottam, hogy a statisztikai elemzés során számított együtthatók előjelei egy irányba mutassanak. A kapott skálákon így a 0-tól a 8-as értékig növekszik annak mértéke, hogy valaki mennyire tartja szükségesnek egy politikus esetében a vallásosságot, illetve hogy mennyire támogatja az egyház befolyásolási törekvéseit a politikai döntésekben.

⁷ Jóllehet Szántó (1990) óv attól, hogy a vallásosság mint látens (közvetlenül nem mért) jelenség és a vallásosság dimenzionálására felhasznált megfigyelt változók között minden fenntartás nélkül lineáris kapcsolatot tételezzünk fel, én mégis a faktoranalízis módszerét alkalmaztam arra, hogy az említett négy változóból egy vallásosság skálát hozzak létre.

A faktoranalízis egyetlen faktort eredményezett, amely a négy változó teljes szórásának összegét 75 százalékban (Magyarország), illetve 80 százalékban (Hollandia) magyarázta. Mind a faktorsúlyok, mind a kommunalitás mértéke szerint a templombajárás szerepe a vallásosság faktorban valamivel kisebb, de a másik három tényező egyformán nagy súllyal szerepel a vallásosság jelenségét mérő változóban.

	Kommunalitás		Faktorsúly	
	Magy.	Holl.	Magy.	Holl.
Hit Istenben	.790	.819	.889	.905
Isten közelsége	.808	.844	.899	.918
Imádkozás gyakorisága	.774	.852	.880	.923
Templombajárás gyakorisága	.637	.685	.798	.828

A faktoranalízis egy intervallum-skálán elhelyezkedő folyamatos változót eredményez, amelyen a magasabb pozitív érték erősebb vallásosságot, a nagyobb negatív érték pedig erősebb vallástalanságot mutat. Az oksági modellekben ezt a változót szerepeltettem. A leíró jellegű modellekben azonban ennek a változónak az 5 fokozatúra kategorizált formáját használtam, amely a mintákat öt egyforma részre (kvintilisekre) osztotta egy egyáltalán nem vallásos ötödötől egy nagyon vallásos ötödíg. A kategorialis változó, illetve az intervallum-skála kapcsolata mindkét országban szimmetrikus.

Vallásosság	Magyarország		Hollandia	
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás
1 egyáltalán nem	-1.421	.159	-1.259	.111
2	-.664	.256	-.785	.174
3	.050	.150	-.064	.223
4	.658	.210	.721	.224
5 nagyon erősen	1.380	.188	1.425	.151

⁸ Az egyházba vetett bizalomra, illetve az egyház hatalmára vonatkozó változók megoszlása Magyarországon és Hollandiában:

Bizalom az egyházban (%)			Az egyház hatalma (%)	
	Magy.	Holl.	Magy.	Holl.
5. teljesen	16	2	5. túl kevés	3
4.	32	18	4.	31
3.	29	39	3.	52
2.	11	25	2.	10
1. egyáltalán	12	16	1. túl sok	4

⁹ Ezt a változót csak a magyar adatok esetében használom, Hollandiára vonatkozóan hasonló változót nem szerkesztettem, a szükséges adatok a holland adatbázisban nem szerepeltek. Az 1991-es tavasi TÁRKI-ISSP felvétel szerint a „következő vasárnap” a kormányzópartok 23, a liberális ellenzék 26, a baloldal 6 százalékot kaptak volna, és 45 százalék nem ment volna el választani.

¹⁰ A demográfiai változók megoszlása a magyar, illetve a holland mintában a következő:

Nem	Magy.		Iskolázottság	Holl.	
	Magy.	Holl.		Magy.	Holl.
Férfi	43.1	43.8	Elemi	44.7	36.3
Nő	56.9	56.2	Középfokú	45.5	52.4
			Felsőfokú	9.8	11.3

Kohorsz Évek	Magy.		Holl.	
	Magy.	Holl.	Magy.	Holl.
20–35	29.5	36.4		
36–50	30.2	28.6		
51–65	27.0	19.9		
66–	13.3	15.1		

¹¹ Tudjuk, hogy a közvéleménykutatás gyakorlatában mindig létezik egyfajta „egyetértési effektus”, ami a véleményeket abba az irányba húzza el, hogy a válaszolók szívesebben „értenek egyet”, semmint „nem értenek egyet”. Lehetséges, hogy az egyházi befolyásolás nagyfokú elutasításában néhány százalékponttal ez a hatás is benne van, sőt tagadó formában feltett kérdéseknél mindig számolni kell megértési problémákkal is. A különbség azonban olyan nagy, s olyan kevés támogatást kap az egyházi befolyásolás törekvése, hogy ezt az eredményt összességében hitelesnek tarthatjuk.

¹² Az itt alkalmazott módszer az ANOVA program (variancia-analízis) keretében végzett MCA (Multiple Classification Analysis) elemzés. A módszer az átlagtól való pozitív, illetve negatív eltéréseket adja meg a magyarázó változók minden egyes kategóriájára vonatkozóan. A pozitív eltérések jelentése, hogy az ilyen kategóriákba tartozók az átlagnál jobban támogatják a politikusok vallásosságának szükségességét vagy az egyház befolyásolási törekvéseit, míg a negatív értékek jelentése éppen ellenkező: az ilyen kategóriákba tartozók az átlagnál kevésbé támogatják a politikusok vallásosságának szükségességét vagy az egyház befolyásolási törekvéseit. A táblázatokban közölt számok az MCA elemzésből adódó főhatások (unadjusted deviations), annak figyelmen kívül hagyásával, hogy a magyarázó változók között is vannak összefüggések. Az Eta értékek a függő és a független (magyarázó) változók közötti kapcsolat szorosságát mutatják.

¹³ Technikai különbség az MCA elemzéshez képest, hogy az OLS modellekben a vallásosság faktoranalízissel nyert változata szerepel, s nem annak öt kvintilisre kategorizált változata; továbbá, hogy a életkor változó, itt a korévet jelenti, nem a korábbi négy kohorszt; valamint, hogy az iskolázottság esetében egy-egy dichotóm változó mutatja a felsőfokú, illetve a középfokú végzettséget, miközben az alapfokú iskolázottság a referencia kategória, a viszonyítási alap. Az országok különbségét szintén egy dichotóm változóval mérem, ahol Magyarország az 1-es érték és Hollandia a 0-ás érték. Az ún. interakciós hatások bevonása a modellbe azt jelenti, hogy figyelembe veszek olyan tényeket, miszerint a vallásosság, avagy az alapházban való bizalom, az egyház hatalmának megítélése olyan jelenségek, amelyek maguk is összefüggnek az életkorral vagy az iskolázottsággal, tehát tükröznek bizonyos periódus- illetve generációs hatásokat.

¹⁴Emlékeztetek arra, hogy az itt elemzett kérdések tagadó formában voltak feltéve: „a vallási vezetőknek nem kellene befolyásolniuk...”. A kimutatott negatív életkori hatás tehát pusztán azt jelenti, hogy a fiatalabb válaszolók kisebb mértékben utasították el ezeket az állításokat. Ráadásul ez hatás *relatív*, hiszen tudjuk, hogy a vallásosság, az egyház intézményének megítélése (melyek már részét képezik a modellnek) maguk is életkor-függő jelenségek.

HIVATKOZÁSOK

- Andorka, Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.) 1992. Társadalmi Riport. Budapest: TÁRKI
- Bruszt László–Simon János 1991. *The Codebook of the international survey of the Political Culture, Political and Economic Orientations in Central and Eastern Europe during the Transition to Democracy*. (Kézirat.)
- De Graaf, Nan Dirk 1988. *Postmaterialism and the Stratification Process*. Utrecht: ISOR
- Dekker, Paul–Peter Ester 1990. Ideological Identification and (De)pillarisation in the Netherlands. *The Netherlands Journal of Social Sciences*, (Vol. 26) 2.
- Goudsblom, J. 1967. *Dutch Society*. New York: Random House
- Hankiss Elemér–Mánchin Róbert–Füstös László–Szakolczai Árpád 1982. *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének átalakulása 1930 és 1980 között*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet
- Harrop, Martin–William L. Miller 1987. *Elections and Voters. A comparative introduction*. London: Macmillan Education Ltd.
- Houska, Joseph J. 1985. *Influencing mass political behaviour. Elites and political subcultures in the Netherlands and Austria*. Berkeley: Institute of International Studies. University of California
- Huggett, Frank E. 1971. *The modern Netherlands*. New York: Praeger Publishers
- Inglhart, R. 1971. The Silent Revolution in Europe. Intergenerational Changes in Post-Industrial Societies. *American Political Science Review*, 65, 990–1017.
- 1977. *The Silent Revolution*. Princeton, N. J.: Princeton University Press
- Jennings, M. K.–R. G. Niemi 1981. *Generations and Politics. A Panel Study of Young Adults and Their Parents*. Princeton, N. J.: Princeton University Press
- Kolosi Tamás–Jules Peschar–Róbert Péter 1986. A reprodukció redukciója? Magyar–holland összehasonlító vizsgálat a társadalmi származásnak és az iskolai végzettségnek a foglalkozási pozícióra gyakorolt hatásáról. *Szociológia*, 3–4.
- Kolosi Tamás 1987. *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat
- Layendecker, L. 1989. Resistance to change in a religious institution. *The Netherlands Journal of Social Sciences*, (Vol. 25) 1.
- Lengyel László 1992. Államfogoly. *Vigilia*, 12.
- Lenski, Gerhard 1954. Status Crystallization: A Non-vertical Dimension of Social Status. *American Sociological Review*, 19, 450–463.
- 1961. *The religious factor*. New York: Doubleday
- Lijphart, Arend 1975. *The politics of accomodation. Pluralism and Democracy in the Netherlands*. Berkeley: University of California Press
- 1979. Religious vs Linguistic vs Class Voting: The „Crucial Experiment” of Comparing Belgium, Canada, South-Africa and Switzerland. *American Political Science Review* (Vol. 73.) 2.
- Lipset, Seymour Martin–Reinhard Bendix 1959. *Social Mobility in Industrial Society*. Berkeley: University of California Press

- Lovik Sándor–Horváth Pál (szerk.) 1990. *Hívők, egyházak ma Magyarországon*. Budapest: MTA Filozófiai Intézet
- Molnár Attila 1993. Új vallási jelenségek. *Valóság*, 5.
- Newton, Gerald 1978. *The Netherlands: a historical and cultural survey 1975–1977*. London: Ernest Benn Ltd.
- Sorokin, Pitirim A. 1959. *Social and Cultural Mobility*. New York: The Free Press
- Stumpf István 1993. Vallásosság és a választói magatartás. *Magyar Hírlap*, szeptember 17.
- Szántó János 1990a Vallásosság és társadalmi rétegződés. In: Lovik–Horváth (szerk.) 1990. *Hívők, egyházak ma Magyarországon*. Budapest: MTA Filozófiai Intézet
- 1990b A vallásosság dimenziói egy szekularizált társadalomban. *Szociológia*, 3–4.
- 1992a Vallásos-vallástalan többség-kisebbség. *Beszélő*, február 29.
- 1992b Vallásosság, vallásos hiedelmek Magyarországon. In: Andorka–Kolosi–Vukovich (szerk.) 1992.
- Tóka Gábor 1992a A kakukk fészke. Pártrendszer és törésvonalak Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 2.
- 1992b A kelet-közép-európai pártrendszerek oldalnézetből. In: Andorka–Kolosi–Vukovich (szerk.) 1992.
- Tomka Miklós 1990a. A vallás mint változó rendszer. *Szociológia*, 3–4.
- 1990b Vallás és vallásosság. In: Andorka–Kolosi–Vukovich (szerk.) 1992.
- 1990c A vallás változása Magyarországon. In: Lovik Sándor–Horváth Pál (szerk.) 1990.
- 1991 *A magyar katolicizmus 1991*. Budapest: Országos Lelkipásztori Intézet. Katolikus Társadalomtudományi Akadémia.
- Treiman, Donald. 1970. Industrialization and Social Stratification. In: Edward O. Laumann (ed.): *Social Stratification: Research and Theory for the 1970s*. Indianapolis: Bobbs-Merrill
- Wald, Kenneth D. 1983. *Crosses on the Ballot. Patterns of British Voter Alignment Since 1885*. Princeton, N. J.: Princeton University Press
- Weber, Max. 1982. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tanulmányban bemutatott kutatást a NATO „Democratic Institutions” ösztöndíjának támogatásával folytattam 1991–92-ben. Köszönettel tartozom Anthony Heath-nek, akivel 1992 tavaszán konzultáltam a témában. Köszönettel tartozom továbbá mindazoknak, akik munkám segítettek, amikor 1992. szeptember és 1993. február között hat hónapot töltöttem Hollandiában a tilburgi Katholike Universiteit Brabant egyetemen. Külön köszönet illeti meg végül a holland Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) munkatársait, akik a holland adatokat az összehasonlító elemzés érdekében a rendelkezésemre bocsátották. A tanulmány végső változatának elkészítésékor figyelembe vettem a *Politikatudományi Szemle* konzulenseinek észrevételeit és segítő tanácsait.